

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İNGİLİZ GAZETESİ “LEVANT HERALD”A GÖRE
RUSLARIN TÜRKİSTAN’I İŞGAL SİYASETİ (1859-1878)

HAZIRLAYAN
EBRU UYGUN

AKADEMİK DANIŞMAN
DOÇ. DR. FATİH ÜNAL

ORDU-2017

**T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İNGİLİZ GAZETESİ “LEVANT HERALD”A GÖRE
RUSLARIN TÜRKİSTAN’I İŞGAL SİYASETİ (1859-1878)**

**HAZIRLAYAN
EBRU UYGUN**

**AKADEMİK DANIŞMAN
DOÇ. DR. FATİH ÜNAL**

ORDU-2017

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak savunduğum “İngiliz Gazetesi “Levant Herald’a” göre Rusların Türkistan’ı İşgal Siyaseti (1859-1878)” adlı Çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmada yazdığımı ve yararlandığım kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

19/07/2017

Ebru UYGUN 14530300006

TEZ JÜRİ ONAY SAYFASI

Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 14530300006 numaralı Yüksek Lisans öğrencisi **Ebru UYGUN'un** ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı "**İngiliz Gazetesi "Levant Herald"a Göre Rusların Türkistan'ı İşgal Siyaseti (1859-1878)"** başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur. Bu çalışma **Tarih** Anabilim Dalında **Yükseklisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

	<u>Ad-Soyad-Üniversite</u>	<u>İmza</u>
Başkan	: Doç. Dr. Fatih ÜNAL (ORDU ÜNİVERSİTESİ)	
Jüri Üyeleri	: Yrd. Doç. Dr. Selim KARAKAŞ (GİRESUN ÜNİVERSİTESİ)	
	: Yrd. Doç. Dr. Fuat HACISALİHOĞLU (ORDU ÜNİVERSİTESİ)	

Savunma Tarihi: 19. 06. 2017

ÖNSÖZ

1859-1914 tarihleri arasında İstanbul'da haftalık olarak yayınlanan *The Levant Herald* Gazetesi'nin, çalışmamıza konu olan kısmı 1859-1878 yılları arasını kapsamaktadır. Bu yıllar özellikle Rusların Türkistan coğrafyasında yayıldıkları bir dönem olması ve İngilizlerin de Rusların yayılmacılık politikasını tedirginlikle izlemeleri hasebiyle *The Levant Herald* Gazetesi'nde bu konu ile ilgili birçok makaleye yer verilmiştir. Bu bağlamda çalışmamıza konu olan kısım da Rusların Türkistan politikası üzerine izlediği siyaset hakkında yayınlanan makalelerden oluşmaktadır. Tüm bu döneme ait bilgi ve değerlendirmeler Levant Herald gazetesinin olaylara bakış açısı üzerinden inşa edilmiştir. İngiltere özelinde Batının Rus işgalini nasıl takip ettiğini göstermesi bakımından önemli bilgi ve değerlendirmeler ortaya konulmuştur. Çalışmanın ana çerçevesini adı geçen gazetede değişik tarihlerde yayınlanan makaleler oluşturmaktadır. Bunun yanında makalelere konu olan hadiselerin metin tenkidi, çağdaşı kaynak eserler, mecmualar ve tetkik eserlerle mukayese edilerek yapılmış çalışma bu yönde bir esas üzerine inşa edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. 1. Bölümde Çarlık Rusyası'nın Türkistan siyasetinin ilk evreleri, 2. Bölümde Rusların Türkistan hanlıklarını ele geçirmeleri, 3. Bölümde ise Türkistan'ın işgali sonrasında Rus-İngiliz rekabeti üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın her aşamasında yakın ilgi ve desteğini gördüğüm değerli hocam Doç. Dr. Fatih ÜNAL'a, Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Ergin Ayan'a ve tüm bölüm hocalarımıza, aynı zamanda benden hiçbir yardımı ve desteği esirgemeyen sevgili aileme şükranlarımı sunarım. Son olarak çalışmam boyunca büyük bir sabır göstererek yardımlarını esirgemeyen eşim Süleyman UYGUN'a sonsuz sevgi ve saygılarımı sunmayı borç bilirim.

Ebru UYGUN

İÇİNDEKİLER

Önsöz	i
Özet	iv
Abstract.....	v
Kısaltmalar	vi
Giriş	1

I. BÖLÜM

ÇARLIK RUSYA'NIN TÜRKİSTAN SİYASETİNİN İLK EVRELERİ

1.1. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Rusya'nın Türkistan Siyaseti	8
1.2. Çar I. Petro Zamanında Rusya'nın Türkistan Siyaseti.....	9
1.3. Rusların Kazak Cüzlerine Hâkim Olması	11
1.4. Buhara Hanlığı	13
1.5. Hive Hanlığı(Harezmi).....	14
1.6. Hokand Hanlığı	16
1.7. XIX. Yüzyılda Rus İşgali Öncesinde Türkistan Hanlıkları	18
1.8. Batılı Seyyahların Türkistan'a Olan İlğisi	18
1.9. Kırım Savaşı Öncesi ve Sonrasında Rusya-Avrupa Rekabeti ve Türkistan'daki Yansımaları	20

II. BÖLÜM

RUSLARIN TÜRKİSTAN HANLIKLARINI ELE GEÇİRMESİ'NİN LEVANT HERALD'TAKİ YANSIMALARI

2.1. Hokand Hanlığının Rusya ile Mücadelesi ve Hanlığın Sonu	24
2.2. Buhara Hanlığının Rusya ile Mücadelesi ve Hanlığın Sonu	37
2.3.Hive Hanlığının Rusya ile Mücadelesi ve Hanlığın Sonu	43

III. BÖLÜM

TÜRKİSTAN'IN İŞGALİ SONRASI RUS-İNGİLİZ REKABETİ VE LEVANT HERALD'TAKİ YANSIMALARI

3.1. Afganistan Üzerine Rekabet	50
3.2. Afganistan'ın Olası Rus İşgaline Uğraması Üzerine Tartışmalar	52
3.3. İngiliz Hindistan Valiliği'nin Afganistan'ı İşgali (1878-1880)	57
3.4. Hanlıkların İşgali Sonrasında Hindistan'ın Güvenliği ve Olası İstilasası Üzerine Tartışmalar	61
3.5. Orta Asya'ya Yönelik Alt Yapı Çalışmalarında Rekabet	65
3.6. Orta Asya Üzerine Rus-İngiliz Pazar Rekabeti	70
SONUÇ	73
KAYNAKÇA	76
Özgeçmiş	84

ÖZET

İNGİLİZ GAZETESİ “LEVANT HERALD”A GÖRE RUSLARIN TÜRKİSTAN’I İŞGAL SİYASETİ (1859-1878)

Uygun, Ebru

Yüksek Lisans, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fatih ÜNAL

Temmuz-2017

Sayfa:84

XIX. yüzyılda Rus-İngiliz rekabeti Balkanlardan Karadeniz ve Akdeniz’e, Kafkasya’dan İran, Türkistan ve Uzakdoğu’ya kadar geniş bir coğrafya üzerinde yoğun bir şekilde yaşandı. Bu rekabetin en yoğun ve uzun soluklu yaşandığı bölge Türkistan idi. Bu yüzyıla kadar Türkistan siyasetinde etkin rol oynayan Türk Devletleri; Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarıydı. Afganistan ise Orta Asya’ya tamamen hâkim olmanın son ve stratejik noktasıydı. Rusların Türkistan hanlıklarına tamamen hâkim olması Büyük Britanya ile Rusya arasındaki rekabeti hat safhaya ulaştırdı. Bu rekabetin en yoğun yaşandığı ülke Afganistan oldu. Afganistan üzerinden Rusların Türkistan-Hindistan yolunu İngilizlerin ise Türkistan’ın güvenliğini tehdit eder hale gelmesi tarihi süreç boyunca devam etti. Bu rekabet birçok basın ve yayına konu oldu. Ruslar ve İngilizlerin Türkistan ve Orta Asya üzerine en yoğun rekabetin yaşandığı 1859-1878 döneminde bu hususta Levant Herald gazetesinde çok sayıda makale yayınlandı. Bu makalelerde yer alan tarihi hadiseler çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Levant Herald, Türkistan, Türkistan Hanlıkları, Rusya, İngiltere.

ABSTRACT

ACCORDING TO "LEVANT HERAND" WHICH BRITISH NEWSPAPER RUSSIANS OCCUPATION POLITICS OF TURKESTAN (1859-1878)

Uygun, Ebru

Master Thesis, Department Of History

Advisor: Doç Dr. Fatih ÜNAL

July-2017

Page:84

During the 19th century, Russian- British competition was intensely experienced on a wide geography from Balkans on the Black sea and Mediterranean, from the Caucasus to İran, Turkestan and the Far East. The most intense and long period region of this competition was Turkestan. The Turkish States, which played an active role in Turkestan politics until this century, Hive Hokad and Buhara Khanates. Faghanistan was the last and strategic poin of being fully dominant in Central Asia. The fact that the Russians were fully dominant in the Turkestan khanate brought the competition between Great Britain and Russia to the highest level. The most intense region of this competition was Afghanistan. Throughout history, the Russia threatened the security of the road to Turkestan – İndia. On the other hand the British continued to threaten the security of Turkestan, over the Afghanistan. This competition has been the subject of many press and publishing. In the period of 1859-1878 when Russians and British had the most intense competition on Turkestan and Central Asia, numerous articles were published on this subject in the Levant Herald. The historical events in these articles constitute the main point of this study.

Key Words: Levant Herald, Turkestan, Khanates of Turkestan, Russia, British

KISALTMALAR

TTK:	Türk Tarih Kurumu
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
SBE:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
İ.Ü:	İstanbul Üniversitesi
SDÜ:	Süleyman Demirel Üniversitesi
SETA:	Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları
C:	Cilt
S:	Sayı
s:	Sayfa
yy:	Yüzyıl
Çev:	Çeviren

GİRİŞ

XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Rusya'nın Karadeniz kıyılarında birkaç önemsiz limanı dışında ticaret amaçlı kullanabileceği büyük limanları yoktu. Rus Çarı I. Petro (1689-1725), tahta geçtikten sonra ticaret için büyük limanlara sahip olunması ve sıcak denizlere inilmesi gerektiğini fark eden ilk kişi olmuştur. I. Petro, devletin gelişmesi ve dünya hâkimiyetinin sağlanması için sıcak denizlere açılmanın ve ticareti geliştirmenin birinci derecede önemli olduğunu kavramıştır¹. Bunun yanında I. Petro, Türkistan ve Hindistan'a bilhassa önem veriyordu. O Rusya'nın Türkistan'daki nüfuzunu ticaret vasıtasıyla genişletebileceği kanaatindeydi. Bu maksatları için Hazar Denizi'nin siyasi, iktisadi ve askeri önemini kavramıştı². Dolayısıyla ondan sonra gelen halefleri de aynı politikayı benimseyerek Rusya'nın Karadeniz ve boğazlar üzerinden sıcak denizlere inebilme politikasını sürdürmüşlerdir³.

Çar I. Petro'nun bu politikasının en önemli aşaması II. Katerina'nın (1762-1796) Kırım'ı ilhak etmesi oldu. Rusların bu başarısı 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile sonuçlandı. Bu anlaşma ile Ruslar ilk defa, Karadeniz'de harp ve ticaret gemilerini inşa etmek ve ticaret gemilerinin boğazlardan serbestçe geçiş yapabilmesi hakkını elde etmiştir. Rusya Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, bir taraftan da Kırım'dan Balkanlara ve Kafkaslara ve Türkistan'a doğru yayılmanın yollarını aramaya başlamıştır. Bu bağlamda Gürcistan'ın Ruslar tarafından 1801'de başlayan ilhakı Erivan ve Bakü Hanlıkları ile devam etmiş, 1810 yılına gelindiğinde Azerbaycan- Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'nın büyük bir kısmı Rus hâkimiyetine girmiştir. 1813'te İran ile imzalanan Gülistan Anlaşması ile Rusya'nın bölgedeki hâkimiyeti teyit edilirken I. Nikolay zamanında imzalanan 1828 Türkmençay Antlaşması ile tüm Azerbaycan Hanlıkları Rusya'ya katılmıştır. Rusların, Kafkasya'nın büyük bir kısmını ele geçirerek Hazar Denizi'ne kadar ulaşmaları Türkistan hanlıklarıyla doğrudan temas

¹ Fatih Ünal, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 7-8.

² Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 45.

³ Erdoğan Keleş "Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Tarih Araştırmaları Dergisi Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü C. 28, S. 46*, Ankara 2009, s. 90.

kurabilmelerine ve bu hanlıkları ciddi anlamda tehdit etmeye başlamalarına neden oldu.

Ruslar, aynı zamanda sıcak denizlere inme politikasını uygulayabilmek için Osmanlı ile kimi zaman savaş halinde kimi zaman da ittifak halinde oldu. Rusların boğazlar üzerinde elde ettikleri başarılar da en çok İngiltere'yi ilgilendirmiştir. Çünkü Boğazlar, Hindistan yolunun güvenliği açısından son derece önemliydi⁴. Bu arada Mora ve Girit valiliği meselesinden dolayı patlak veren Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı karşısında Osmanlı Devleti aciz kaldığından ittifak arayışı içerisine girmişti. Rus Çarı I. Nikola Mehmet Ali Paşa'nın Doğu Akdeniz'e yerleşmesini kendi menfaatlerine aykırı buluyordu. Bu nedenle 1833 Hünkâr İskeleyi Anlaşması ile Mehmet Ali Paşa'ya karşı Osmanlı Rus ittifakı kuruldu⁵. Anlaşma gereği Rusya; Mısır kuvvetleri Anadolu içlerine yürüdüğü takdirde İstanbul'u korumak için müdahale edecekti. Osmanlı-Rus Anlaşması boğazları tehdit eder mahiyette bir anlaşma olduğundan İngilizler bir an önce bu anlaşmayı etkisiz kılacak bir yol aramaya başladılar. Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile boğazları Rusya'ya açmak zorunda kalan Osmanlı Devleti 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi ile tekrar boğazların kapalılığı ilkesini başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın önde gelen devletlerine kabul ettirmiştir. Bu durumda Rusya, sıcak denizlere inme politikasını bir süre daha ertelemek zorunda kalmıştır. Yine Karadeniz'de harp gemisi ve tersane bulundurmasının yasaklanması Rusya açısından güney tarafının tamamen savunmasız kalması demektir. İngiltere ise Rusya gibi güçlü bir rakibini boğazların içine harp gemisi ve tersanesi olmaksızın hapsederek kendisi için son derece büyük öneme sahip Hindistan ticaret yolunun güvenliğini temin etmiştir. 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'nden sonra bu mesele yaklaşık 10 yıl tekrar gündeme gelmedi.

Hünkâr İskeleyi'nde elde ettiği imtiyazı kaybetmeyi bir türlü sindiremeyen Rusya ilk fırsatta kaybını telafi etme yoluna gitti. Kutsal Yerler sorununun baş göstermesi Rusya için önemli bir vesile oldu. Bu meseleyle yeniden alevlenen

⁴ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi," S.23; *OTAM*, Ankara 2008, s. 154.

⁵ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, C.2, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 1970, s. 355.

İngiliz-Fransız-Rus mücadelesi 1850 tarihinden itibaren çatışma ortamına dönüştü ve Kırım Savaşı (1853-1856) ile neticelendi. Kırım Savaşı, Rusya'nın geleneksel güneye inme siyasetini gerçekleştirmek üzere harekete geçmesiyle başlamış, ancak bu devletin yarattığı tehlike İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarına dokunmuştur. Bu devletler Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Rusya'ya karşı bir Batı bloğu oluşturmuşlardır. Yapılan savaşta Rusya yenilmiştir. "Özgürlükçü-Çar" olarak anılan II. Aleksandr'ın (1855-1881) ilk icraatı devam etmekte olan Kırım Savaşı'na son vermek olmuştur. Rusya'nın Avrupa'da büyük bir itibar kaybına neden olan Paris Antlaşması (1856) ile son bulan bu savaş sonrası Rusya yönünü Türkistan'a çevirmiştir. Aslında Rusların Türkistan'a dair yayılmacılık politikaları çok öncelere dayanmaktaydı. Rusya henüz XVI. yüzyılda Sibiryaya yolu ile Çin'e Türkistan yolu ile Hindistan'a ve Kafkaslar yolu ile İran ve Osmanlı'ya ulaşmak çabasıındaydı. Lakin XVIII. yüzyılın başlarına kadar Türkistan'a karşı doğrudan doğruya askeri bir saldırıya geçemedi⁶.

1700'lü yıllardan itibaren I. Petro ile başlayan Türkistan'a gönderilen askeri keşif heyetleri Rusların Türkistan coğrafyasını tanımalarında önemli bir etken olmuştur. Bu keşif kollarının gönderilmesinin hemen akabinde 1714'te Çerkaskiy komutasında 1900 kişilik bir askeri kuvvet Amu Derya istikametinde harekete geçirildi. Bu Rusların ilk defa Amu Derya'nın aşağı mecrasına inmeleri demektir. Ruslar bu harekâtın hemen akabinde Hive Hanlığı'nı Rus kontrolü altına alarak, Hindistan'a giden yolları araştırarak 1000 askeri barındırabilecek nitelikte bir kale inşa ettiler. 1717'den itibaren Ruslar bu kale üzerinden Hive'ye keşif saldırıları yapmaya başlamışlardır. Bu tarihten 122 yıl geçtikten sonra Rus yönetimi 1839 da Hive'ye karşı yeniden kuvvet kullanmaya yani hanlığı işgal etmeye karar verdiler. Ancak aralıklarla yapılan muharebelerde Ruslar Hive ve Hokand hanlıklarına karşı önemli bir başarı elde edemediler. Bu nedenle 1850'lere kadar Hive ve Hokand'a karşı büyük askeri hareketlerden kaçındılar⁷.

Rusya, 1850'ye kadar Türkistan'a karşı bir harp için ciddi hazırlıklar yaptı. Fakat Kırım harbi ve Rusya'nın bu harpten mağlup olarak çıkması, Türkistan

⁶ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s. 45.

⁷ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s. 46-49.

seferine engel oldu. Kırım harbinden sonra Rusya işgal siyasetini tamamen değiştirdi. Büyük Britanya'nın Hindistan'daki nüfuzunu kıracaktı. Gerçekten Rusya'nın Kırım harbindeki mağlubiyeti dış siyasetinin ağırlık merkezini Balkanlardan ve Yakın Doğu'dan öncelikle Orta Asya'ya kaydırmasına yol açtı. Böylece Türkistan, Rusya'nın beynelmilel politikasının kurbanı durumuna düştü. Bununla Türkistan'ı işgal etme problemi ön plana çıkmış oldu. Kırım harbi sırasında 1853'te Ruslar Hokand Hanlığı'na ait Ak mescit kalesini ele geçirdiler. Muvaffak oldukları bu teşebbüs Rusya'ya bundan böyle yoğun bir şekilde Türkistan üzerine yürümeye devam etmesi konusunda cesaret verdi. Rusya'nın Türkistan'a karşı harp siyaseti 1861'de zirve noktasına ulaştı⁸.

Rusya'nın bu yönelişinin Mehmet Saray'a göre nedeni, Kırımdan sonra Rusya'nın Balkanlar'dan ve Yakın Doğudan bir süreliğine elini çekmesi, ayrıca, Kırım'dan alınan yenilgi ve kayıpları Orta Asya'daki kazançlarla telafi etme istemesi olarak görülmektedir⁹.

Böylece 1830'larda başlayıp 1860'da Albay İgnatiev'in çalışmalarıyla artarak devam eden Rusya'nın Türkistan ilerleyişi 1868'de Buhara Hanlığı'nın, 1873'te Hive Hanlığı'nın ve 1876'da Hokand Hanlığı'nın ele geçmesiyle ve bu topraklarda Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasıyla son bulmuştur. 1880'lerde Hazar Denizi'nin doğu kıyılarına kadar gelen Ruslar İngiltere'nin Hindistan'daki konumunu tehdit etmeye başlayınca, Rusya ve İngiltere Afganistan üzerinde çekişmeye başlamışlardır. Bu çekişme iki ülke arasında 1885 yılında sınırların tekrar belirlenmesiyle sona ermiştir. 1881'de II. Aleksandr'ın düzenlenen suikast sonucu öldürülmesinden sonra tahta geçen III. Aleksandr'ın (1891-1894) Hindistan sınırına yaklaşması ve Afganistan'a sızmaya çalışması İngiliz-Rus savaşının çıkmasına neden olmuştur.

Bu iki yayılcı devletin çıkarlarının Orta Asya üzerinde çatışması tarafların siyasi ve askeri olarak birbirlerini çok sıkı takip etmelerine ve ona göre politikalarını belirlemelerine sebebiyet verdi. İki devletin de Türkistan

⁸ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s. 51.

⁹ Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1993, s. 34.

Hanlıklarına dair emelleri ve politikaları birçok araştırmaya konu oldu. İngilizler Orta Asya Türk Hanlıklarını daha iyi analiz edebilmek için sivil ve askeri olmak üzere birçok gözlemcisini Türkistan'a gönderdi. İngilizler böylelikle bu hanlıkların Ruslara karşı duruşu ve Rusların da bu hanlıkları işgal ve ilhak etmeye yönelik politikası hakkında daha gerçekçi malumata sahip oldu. İngiltere, Batılı devletlerin ve kamuoyunun dikkatini Rus yayılmacılığına çekebilmek ve Rusları Batı için tehdit unsuru olarak göstermek amacıyla gerek kendi ülkesinde gerekse Osmanlı'da bir takım basın ve yayın faaliyetlerini teşvik etti. Rusların Türkistan, Kafkasya, Balkanlar ve sıcak denizlerdeki yayılmacı politikası, İstanbul'da yayınlanan *The Levant Herald* (1856-1914) gibi İngiliz gazetelerinde ayrıntılı bir şekilde ele alındı. *The Levant-Herald* "The Times" gazetesinin İstanbul'daki muhabiri Edgar Whateker tarafından yayın hayatına başladı. Gazete üzerinde diğer imtiyaz sahipleri ise Mösyö Miçes, Mösyö Şarl Klifton'dur. Gazetenin editörlüğünü ise J.C Mc COAN yapmaktadır. Gazete İngiliz Politikasını yansıtmaktadır. İlk olarak Fransızca ve İngilizce olarak yayımlanmaya başlayan gazete 1859 yılından itibaren İngilizce olarak yayım hayatına devam etmiştir. 1856-1858 tarihleri arasında kapsayan dönem hakkında bilgi mevcut değildir. Gazetede yayımlanan makalelerde yazar ismi yer almamaktadır. Gazete 4 döneme ayrılmaktadır; Birinci dönem "The Levant Herald" ismi ile 05.01.1859-15.07.1878 arası, ikinci dönem "Constantinople Messenger", ismi ile 24.07.1878-29.04.1882, üçüncü dönem "Eastern Express", ismi ile 20.05.1882-06.02.1886, dördüncü dönem ise "The Levant Herald And Eastern Express" ismi ile 28.04.1886-05.05.1814 tarihleri arasında yayımlanmıştır¹⁰. Whateker, bu gazete için Babıali'den de maddi yardım almaktaydı. Whateker Babıali'den aldığı ödeneğin attırılması için çoğu zaman şantaj yollarına başvurmaktan dâhil çekinmemiştir. Bu nedenle Whateker'in gazetesi sık sık kapatılmıştır¹¹.

¹⁰ Muammer Akçay, *The Levant Herald: Muhaliif Bir Gazetenin Bakış Açısıyla Osmanlı'da Sosyal ve Ekonomik Durum (1865 yılı)*, İstanbul Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013. s. 4-7.

¹¹ "Levant-Herald", *Büyük Larousse*, C. XIV, Milliyet Yayınları, s. 7451; R. Vadala, "L'Emigration Maltaise en Pay Musulmans", *Revue du Monde Musulman*, Vol XIV, Avril 1911, s. 37.

The Levant Herald gazetesi de birçok gazete gibi politik oyunlara girişerek Babıali ile bir hayli çekişmiştir. 1870 yılına kadar hiçbir idarî karara konu olmadan yayınlandı. Ancak Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimlerine karşı beslediği sempati, yazılarına da yansınınca İstanbul'daki Prusya elçisinin dikkatini olumsuz yönde üzerine çekti. Elçinin Osmanlı Hükümeti'ndeki girişimleriyle gazete üç ay kapatıldı. Bu olaydan sonra dört yıl daha sorunsuz yayınlanan gazete, Osmanlı Bankası'na tanınan ayrıcalıkların arttırılmasını hedefleyen projeye karşı çıkınca 1874'te tamamen kapatıldı¹². 1878'den sonra aynı kişiler tarafından gazetenin adı değiştirildi, "*The Constantinople Messenger*" adı ile yayım hayatına devam etti¹³.

Osmanlı hükümeti ile yabancı basın ilişkileri 1864'ten sonra farklılaştı ve hükümet, gazete yayınlarına sık sık karışmaya başladı. Matbuat Kalemi yayınları yakından izlerken birçok gazete geçici olarak kapatıldı, hatta kimi gazeteler tamamıyla kapatıldı. Gazeteler bu durum karşısında Osmanlı hükümetine karşı daha dostça bir tutum takınmaya başladılar. Yapılan eleştirileri dozu da buna paralel olarak düşüş gösterdi. Hükümet de kendi yönünden bu uysal davranışı ödüllendirmeyi ihmal etmedi. *The Levant Herald* ve beraberinde İstanbul'da yayın yapan birçok yabancı gazete 1890'lı yıllarda Osmanlı Hükümetinden 340 bin kuruş hibe desteği aldılar.¹⁴

The Levant Herald Gazetesi; İngilizlerin, Osmanlı Devleti, Balkanlar, Kafkaslar, Türkistan ve Çarlık Rusyası gibi geniş bir coğrafyayı İstanbul merkezli takip ettiği önemli gazetelerden biridir. İngiliz idareciler, bu bölgelere yönelik politika ve vizyonlarını belirlemelerinde bu türden gazete ve mecmualar hayati öneme sahiptir. Bu bağlamda Rusların Türkistan yayılmacılığı, bu yayılmacılık karşısında Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları, Afganistan ve İngiliz Hindistan Valiliği ve Büyük Britanya'nın tepkileri ve politikası üzerine *The Levant Herald*

¹² Korkmaz Alemdar, *İstanbul*, II. Baskı, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay, Ankara 1981, s. 18.

¹³ *The Constantinople Messenger*, Wednesday, 24 July 1878, s. 1.

¹⁴ Korkmaz Alemdar , "*Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*", Tarih ve Toplum, C. X, S.57, Aralık 1988, s. 38-43.

gazetesinde yayımlanan tartışmalar, söyleşiler ve makaleler çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

I. BÖLÜM

ÇARLIK RUSYA'NIN TÜRKİSTAN SİYASETİNİN İLK DÖNEMLERİ

1.1. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Rusya'nın Türkistan Siyaseti

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar, Asya'ya üç koldan yayılma politikası benimsemişlerdi. Sibirya'dan Çin'e, güneyde Kafkaslar'dan İran ve Osmanlı Devleti'ne, Güneydoğuda Türkistan'dan Hindistan'a kadar uzanan bölgeler Rusya'nın yayılma alanı içerisine girmekteydi¹⁵. Rusların Asya'da yayılmaya başlaması Türkistan tarihinde uzun süre devam edecek yeni bir dönemin başlangıcı oldu. 1480'de Altınordu hâkimiyetinin yıkılmasıyla birlikte Rusya'nın Asya'ya doğru yayılması da başladı. Ruslar, ilk büyük başarılarını, 1552'de, Kazan'ı ele geçirerek gösterdiler. Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra Ruslar, Hazar Denizi'ne kadar bütün İdil havalisini kontrolleri altına aldılar. İdil vadisini ele geçirmeleri onlara ticarî ve stratejik büyük avantajlar sağladı. Zira İdil vadisi Türkistan ve İran'a açılmak için bir nevi çıkış kapısı olarak kabul ediliyordu. Ruslar 1556'da Astrahan'ı işgal ettiler. Akabinde İdil ve Sibirya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kossakların¹⁶da Rus hâkimiyetini kabul etmeleri Rusların Türkistan'a doğru yayılmalarında önemli rol oynadı¹⁷. Bu dönemlerde Rusların Orta Asya'daki mevcut Buhara ve Hive hanlıklarıyla ticari ve diplomatik münasebetlerde bulunmaları Kazak steplerinin önemini artırmış oldu. Ruslar artık Türk ülkelerini açıkça tehdit eder duruma gelmişlerdi. Bu durum Müslümanların Mekke ve İstanbul'u ziyaret etme imkânını da ortadan kaldırmaktaydı. Bu durumdan endişeye kapılan Müslüman Türkler İstanbul'a elçi ve mektuplar göndererek yardım istemeye başlamışlardı¹⁸. Osmanlı Devleti bu çağrışı dikkate alarak Astrahan Kalesi'nin ele geçirilmesi için emir

¹⁵ Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010. s. 49.

¹⁶ Rus kaynaklarında kazak adı ile bilinen batılı kaynaklarda ise Kozak, Kosak, Cossack, Kossak, Rus Kazakları, Kazak vb şekillerde geçen bu unsur Türkistan'ın işgalinde Ruslar tarafından öncük birlikler olarak kullanılmış olup Kazak Türkleri ile alakası yoktur. Bundan sonraki tanımda bunlar için Kossak adı kullanılacaktır.

¹⁷ Mehmet Saray, *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, (Çev. Erkut Gökten), Ortadoğu Teknik Üniversitesi Asya Afrika Araştırmaları Grubu, Ankara 1984, s. 1-2.

¹⁸ Halil İnalçık, "Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Beletten*, TTK, C.12, S. 46, 1948, s. 350.

vermiş aynı zamanda Don-Volga nehirlerini birleştirerek Ruslar'ın Güneye inmelerine engel olmak istemişlerdi. Fakat Osmanlı Devletinin aldığı yetersiz tedbirler neticesinde Astrahan seferi başarısızlıkla sonuçlanmış ve bu isteklerinden vazgeçmek durumunda kalmışlardır¹⁹.

Osmanlı Devleti Don-Volga kanal projesinden vazgeçip Avrupa işleri ile meşgul olmaya başlayınca Rusya yeniden yönünü Türk ülkelerine çevirmiştir. Ruslar ilk olarak Tatarların sonra da Başkurtların ülkelerini uluslararası hukuka aykırı bir şekilde işgal etmişlerdir. Rusya'ya karşı ortak bir cephe kuramayan Tatarlar, Başkurtlar ve Kazaklar Rus istilasına karşısında birlikte hareket etme yolları aramaya başlamışlardı. Fakat Rusya bu grupların birlikte hareket etmelerine engel olmuş ve gruplar arasındaki birliği parçalamıştır. Çok zaman geçmeden de Tatarlar ve Başkurtlar kendilerini Rus hâkimiyetinde bulmuşlardır²⁰.

Rusya'nın Çin, Hindistan ve Orta Asya ile ticaret yapması için önemli ticaret yollarını hâkimiyet altına alması gerekmektedir. Orta Asya'ya giden bu ticaret yolları da Kazak bozkırları üzerinden geçmekteydi. Bu politika üzerine Çarlık Hükümeti Kazakistan'a yönelik ilk adımları atmaya başladı.

1.2. Çar I. Petro Zamanında Rusya'nın Türkistan Siyaseti

Hanlıklar XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde siyasi ve ekonomik yönden konumlarını güçlendirmişlerdi, Bunda en önemli etkenlerden biri Rusya ile hanlıklar arasında ticari aktivitelerin ivme kazanmasıydı. Orta Asya ve Rusya arasında ticari münasebetler geliştikçe Rusya'nın hanlıklar hakkındaki bilgi ve tecrübesi de her geçen zaman daha da arttı. Ruslar, hanlıklar hakkında uzun süreli yaptırdığı keşifler ve araştırmalar sayesinde üç hanlığın güçlü ve zayıf yönlerini tespit etmeyi başardı ve ona göre politika izledi. Çar Büyük Petro döneminde 1714'te İsveç ve Rusya arasında yaşanan savaşta I. Petro galip geldikten sonra Rus yönetimi ticaretin gelişmesi ve ticaret yollarının güvenliğinin sağlanmasını resmi politikaları haline getirdi. I. Petro bu bağlamda 1714-1725 yılları arasında

¹⁹ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Seris-2, İstanbul 1993, s. 21.

²⁰ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi*, s. 22.

birçok defa Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarına ticaret heyetleri gönderdi²¹. Rus yayılcılığının öncüleri genellikle Rus tüccarlar, devlet memurları ve seyyahlar olmuştur. Bu heyetler, Rusya ile Orta Asya arasında ticari akışı engelleyen zorlukları ortaya çıkarmaktan başka bir gelişme sağlayamadılar²². Çar Petro'nun Orta Asya politikası dönemin sıcak denizlere ya da güneye inmeye yönelik Rus yayılcılık politikasının bir yönünü oluşturmaktaydı.

I. Petro'nun Rusya'yı büyük bir imparatorluk haline getirmek gayesiyle tarihe damgasını vuracak olan meşhur sıcak denizlere inme politikası, Rusların geleneksel devlet politikası haline geldi. Rusya'nın güneye inme politikası tarihi süreç içerisinde üçayaklı bir hareket noktasına dayandı. Birinci olarak Panslavizm siyaseti yoluyla Balkanlar üzerinden Adriyatik'e inmek, ikinci olarak Karadeniz ve boğazlar üzerinden Akdeniz'e inmek, nihai olarak Kafkasya, Hazar Denizi ve Orta Asya üzerinden güneye inmekti. Üçayaklı bu politikanın her aşamasında Ruslar, Osmanlı Devleti ile mücadele etmek durumundaydı. Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında sürekli geri çekilmesi, Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere dönemin büyük güçlerini Rusya karşısına çıkardı. Ruslar ne zaman Balkanlar ve Boğazlar üzerinden güneye inmeye teşebbüs ettiyse her zaman karşısında İngiliz ve Fransızları buldu²³. Avrupa'nın önde gelen iki büyük devleti Rusların Balkanlar ve Karadeniz üzerinden güneye inme politikasını başarısızlığa uğrattılar. Rus genişlemesinin hızlı bir ivme kazanması için tek yol bu büyük güçlerin bilhassa İngiltere'nin henüz kapsam alanı dışında ve hayli uzağında kalan Kafkasya, Hazar Denizi ve Türkistan hanlıkları üzerinden olabildiğince hızlı yayılma siyaseti izlenmesiydi. Kafkasya ve hanlıkların münasebet tesis edebileceği yardım isteyebileceği devletler ancak Osmanlı ve Safevi Devletleri idi. Mezhebi nedenlerden dolayı ise zaten hanlıklar Şah İsmail'den itibaren Safevi Devleti ile savaş halinde idiler. Osmanlı Devleti ise Rusya karşısında hayli zayıf durumda olduğundan Rus yayılcılığı karşısında Kafkasya'da tutunabilmesi ve hanlıklara yardım edebilmesi her geçen gün imkânsız bir hal almaktaydı. Tüm bu

²¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 47-48.

²² Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus - İngiliz Rekabeti" *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1020.

²³ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2008, s. 107-108.

ve benzeri nedenlerden dolayı Çarlık Rusyası'nın en kolay ilerleyebileceği coğrafya Kafkasya ve Türkistan coğrafyası idi. 1800'lerin sonuna kadar Rusları Balkanlar, Karadeniz ve boğazlarda engellemekle meşgul olan İngiltere öncülüğündeki büyük Avrupalı güçler; Rusların Türkistan coğrafyasında hızlı bir surete yayılmasını uzaktan ve kaygıyla izlediler.

I. Petro güçlü bir donanmaya sahip olduğunu hesap ederek Rusya'nın yönünü Amuderya'dan Hazar'a çevirmeyi, su yolları ile Hive ve Buhara hanlıklarına, oradan da Hindistan'a ulaşmayı düşündü²⁴. Saltanatı boyunca da bu yönde çaba gösteren I. Petro'nun genişleme politikası üzerine bıraktığı bu miras halefleri tarafından hayati ehemmiyeti haiz bir politika olarak benimsendi. Öyle ki Rus imparatorlarının başarıları Petro'nun bu hedefini ne derece gerçekleştirdikleriyle ölçüldü²⁵. Türkistan coğrafyasında bulunan belli başlı Türk hanlıklarını oluşturan Buhara, Hive, Hokand ve Kazak cüzleri I. Petro'dan itibaren ciddi bir Rus baskısına maruz kaldılar.

1.3. Rusların Kazak Cüzlerine Hâkim Olması

Kazakistan Orta Asya bozkırları ile Türklerin anayurdu Altaylar'a kadar uzanan bölgeyi içerisine almaktadır. Kuzeybatı bölgesinde Orenburg, Volgograd, Çilebi vilayetleri, Kuzeydoğu da Sibirya Bölgesi Doğuda Türkistan, Güneyinde Türkmenistan Kırgızistan, Özbekistan yer almaktadır²⁶. Türk kavimleri arasında 2 milyon 756 bin kilometrekarelik yüz ölçümü ile en geniş sınırlara sahip Kazak toprakları Kazak hanlığı döneminde çok daha geniş bir alan kaplamaktaydı. Bu geniş coğrafyaya rağmen nüfusları azdı. Kazaklar, üç büyük topluluk halinde teşkilatlanmışlardı. Büyük Cüz (orda) , Orta Cüz (orda), Küçük Cüz (orda)²⁷. Konar-göçer Kazakların nüfusu XIX. yüzyıl başlarında 500 bin çadırdan oluşmaktaydı. Bunlardan 100 çadır Büyük Cüz, 210 çadır Orta Cüz ve 190 bin

²⁴ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII. ve XX. Asır Başları)*, (Çev. Ayhan Çelikbay), TTK, Ankara 2007, s. 42.

²⁵ "The Russians in Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 98.

²⁶ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi*, s. 7.

²⁷ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Aralık 2011, s. 52.

çadır da Küçük Cüz'e aitti. Her çadır ortalama beş ila altı kişiden oluşmaktaydı Rus tarihçi Levşin'in verdiği bu bilgilere göre toplam nüfus yaklaşık 3 milyon kişiden oluşmaktaydı²⁸. Kazan, Astrahan, sonra da Sibir Hanlığı'nı ele geçiren Ruslar Kazak topraklarına komşu olmuş bulunuyorlardı. XVII. yüzyıla gelindiğinde Kazak tarihinde değişiklikler meydana geldi. Kazak hanlıkları zamanla birbirinden bağımsız bir idareye bölündü ve aralarında iç çekişmeler baş göstermeye başladı.

1715'lerden itibaren Çarlık hükümeti Kazakistan'a yönelik ilk adımları atmaya başlamıştır. Küçük cüz Han'ı Ebul Hayr Han kendisine direnen muhaliflere karşı Ruslardan yardım istedi. Rusya bu istek üzerine Tevkelev'i elçi olarak Kazaklara gönderdi. Bu yardım karşılığında, Küçük cüz ve Orta cüz Kazakları 1731 yılında Rus himayesini kabul ettiler. Küçük cüz ile Rusya arasındaki yakınlaşma sonucunda Rusya, Or nehrinin Ural nehrine döküldüğü yerde bir kale yapma hakkı elde etti. Bu durum Petersburg'da sevinçle karşılandı. Böylece Kazak bölgelerine Ruslar daha kolay müdahale edebileceklerdi. Kazaklar çok geçmeden bu kalenin asıl inşa sebebini anlamışlardı. Rusya bu kaleyi Başkurtlar ülkesinin işgalinde yardımcı olarak kullanıyorlardı. Ebu'l Hayr yaptığı hatayı anlamaya başlamıştı ve bu hatanın bedelini ödercesine rakipleri tarafından 1748'de öldürüldü²⁹. 1730'lu yıllarda Türkistan'ın kuzeyindeki gelişmeler Çarlık Rusyası'nın Asya'ya olan ilgisini daha da arttırdı³⁰. XIX. yüzyılın ilk yarısında Orta Cüz ve Büyük Cüz'ün Kuzey kısmı Rus hâkimiyetine girmişti. Ardından Küçük Cüz'de Rus hâkimiyeti altına girince Ruslar Kazak topraklarına yerleşmiş oldular. Rusların Kazak topraklarını ilhak etmesi Türkistan Hanlıklarına giden yolların kapılarını açmış oldu. Bundan sonra Ruslar tüm siyasi ve askeri çabalarını hanlıkların işgal sürecine çevirdi. Rus tahakkümü sürecine kadar hanlıkların kırılğan bir yapısı söz konusuydu.

Hive, Hokand ve Buhara'dan müteşekkil Türkistan hanlıklarının birbirleri ile olan rekabet ve mücadelesi Rus yayılcılığının lehine bir durum sergiledi. Rus müdahalesine kadar hanlıkların durumu genel hatlarıyla şu minval üzereydi.

²⁸ Ünal, *Sultan Kenesari*, s. 20.

²⁹ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi*, , s. 23-24.

³⁰ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", s. 54.

1.4. Buhara Hanlığı

Buhara Hanlığı Maverâünnehir Bölgesinde kurulan müstakil hanlıklardan birisidir. Zerefşan ırmağının aşağı havzasında ki büyük vahada yer almaktadır. Bugün Buhara Özbekistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Buhara adı ilk defa Pu-ha şeklinde 630 yılı civarında Çinli seyyah Hüsang-Tsang tarafından kullanılır. Müslümanlar bu şehre geldiklerinde bu şehrin hükümdarına Buhar-hudah (Buhara Sahibi) deniyordu³¹.

XVI. yüzyılın başlarında Muhammed Şeybani Han'ın 1451-1510 yılları arasında Timurlar Devleti'ni yaptığı askeri hareketlerle mağlup etmesinden sonra Buhara, Hive ve Hokand (Kokan) hanlıkları ortaya çıkmıştır. Bölgenin yaşamında önemli bir yere sahip olan Buhara Hanlığı Muhammed Şeybânî Han'ın temelini attığı hanedanlık 100 yıl boyunca hâkimiyetin zirvesinde oldu. 1510 yılında Muhammed Şeybânî Han'ın, İran şahı İsmail Safevî tarafından mağlûp edilerek öldürülmesinden sonra Köçkinci Han (1510–1530), Ebusaid Han (1530–1533) ve Ubeydullah Han (1533–1539) gibi Şeybânî Hanedanlığı mensubu kişiler hanlığı yönettiler³².

Şeybani Özbek Devleti'nin devamı olarak kabul edilen Buhara Hanlığı 1756 yılında Şeybani-Astrahani sülalesine son vererek iktidarı ele geçiren Muhammet Rahim Bey tarafından kurulmuştur. Özbeklerin Mangıt kabilesinden gelen bu aile üyeleri ilk dönemlerde “Atalık” unvanı alarak, Şeybani soyundan gelen göstermelik bir han ile birlikte ülke yönetimini idare ettiler. 1785 yılında Atalık unvanı ile tahta geçen Şah Murat döneminde Merv bölgesi ve Afgan Türkistan'ı adı verilen kuzey Afganistan bölgesindeki Belh, Meymene, Kunduz, Andhoy gibi devletler Buhara'nın eline geçti. Şah Murattan sonra 1800'de tahta geçen Emir Haydar döneminde İslami bilimler eğitimi veren medreseler ön plana çıkmıştır³³.

³¹ Ramazan Şeşen, “Buhara”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, TDV, İstanbul 1992, s. 363.

³² Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, s.7

³³Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, Kasım 2009, s. 215.

Buhara yaklaşık 50.000 veya 60.000 nüfusu ihtiva eder; ikinci büyük kenti Semerkant ise 25.000 nüfusa sahiptir. Afganistan ve Hindistan üzerinde Rusya ile büyük bir ipek ve pamuk ticareti yapılmaktadır. Buhara hanlığının en az 30.000 erkekten oluşan ordusu bulunmaktadır.³⁴

Coğrafi bir bütünlüğü olmayan hanlık, Cehun Nehri ile beslenen verimli vadi ve dağlardan oluşmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş Orta Asya'ya ilerleyen Ruslar, 1868 yılında Buhara Hanlığı'nı himâyeleri altına aldılar³⁵.

1.5. Hive Hanlığı(Harezmi)

Hive şehri Harezmi bölgesinde yer almaktadır. Bu nedenle Harezmi hanlığı olarak da isimlendirilmektedir. Hive Hanlığı XVI. Yüzyılın başlarından XVII. yüzyılın sonuna kadar varlığını devam ettiren Şeybani Hanedanlığı'nın bir kolu olarak zikredilirler³⁶. Hive Hanlığı Aral gölünün güneyinden Merv'e kadar olan sahayı kapsamaktaydı³⁷. Harezmi, güneyinde Karakum, güneydoğusunda ise Kızıl Kum çölleri ile çevrilidir.

Orta Asya'nın önemli şehirlerinden olan Hive'nin etrafı bozkırlarla çevrilidir. Coğrafi koşullardan dolayı sınırlarını belirlemek oldukça zor olan bu bölge de Amu-Derya nehri çeşitli kollara ayrılmaktadır³⁸. Hive şehri 1221 yılından itibaren Moğol, 1370'lerden itibaren de Timur İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir. Hanlığın kurucusu İlbars Han döneminde hanlığın merkezi Ürgenç'ti. İlbars Han ve ondan sonra gelen idareciler döneminde ilim, kültür, sanat alanların da gelişme göstermiştir. Hive, Harezmi Arap Muhammed'in (Ebü'l Gazi Bahadır Han'ın babası) saltanatı ortalarına doğru

³⁴ “Russia and Bokhara,” *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865, s. 298.

³⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 30.

³⁶ Mehmet Saray, “Hive Hanlığı”, *İslam Ansiklopedisi*, C.18, TDV, İstanbul 1998, s. 167.

³⁷ Ahmet Taşağıl, “Türkistan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, TDV., İstanbul 2012, s. 557.

³⁸ Seda Yılmaz Vurgun, “XIX. Yüzyıl da Kongratlar Döneminde Hive Şehri”, *Turkish Studies*, C.8, 2013, s. 766.

Amu-Derya'nın sol kolunun kurumasından dolayı terk edilen Ürgenç'in yerine kendi ismiyle anılan hanlığın başkenti olmuştu³⁹. Hanlığın başkenti olan Hive, Çin'den ve Hindistan'dan gelen kervanların geçiş güzergahı olması hasebi ile ticari bakımdan önem arz etmektedir⁴⁰. Hive Hanlığı Rus yayılmasından önce Türkistan'ın en güçlü devletlerinden biri idi. 1593 yılında Buharalı II. Abdullah Han, Harezmi feth etmek sureti ile bağımsızlığa son verse de 1598 yılında Harezmi tekrar bağımsızlığını elde etmiştir. 1615 yılında Hive başkent oldu. Ebü'l Gazi Bahadır Han tahta halef olmak için yaptığı savaştan ancak 20 yıl sonra geçebilmiştir⁴¹.

Ruslar, Kazak Cüzleri, bilhassa Küçük Cüz üzerinde hâkimiyet kurduktan sonra bu cüzleri Hive, Hokand ve Buhara'ya karşı kullanma politikası takip etti. Çoğu zaman bu cüzleri hanlıklar üzerine göndererek hanlıkların yıpranmasına neden oldu. Küçük Cüz Hanı Rusya'nın desteğini alarak 1740 yılında Hive'yi işgal etti⁴². XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Hive'de yönetime Kongratlar hâkim olmaya başladılar. XIX. yüzyıl boyunca Kongrat hanedan mensupları Hive'nin idaresini elinde bulundurdular. Özbeklerin Kongrat boyundan olan Muhammed Rahim Han Hive Hanlığı'nda düzenin yeniden sağlanması için çalışmalarda bulunarak ilk olarak boy beylerinin gönlünü alarak işe başladı üni kısa sürede yayılınca Merv Bölgesi Türkmenleri bağlı buldukları Buhara'dan ayrılarak Hive hâkimiyetini Kabul ettiklerini bildirdiler. Ancak bu durum zaten bozuk olan Hive Buhara ilişkilerinin daha da kötüleşmesine sebep olmuştu⁴³.

Hive Hanlığı yöneticilerin kendi aralarındaki taht kavgaları bir yana aynı zamanda da Kazaklarla da savaş halindeydi. 1739 da İlbars Han Nadir Şah'ın Hindistan üzerine sefere çıkmasından faydalanarak Horasan'a saldırdı bu sebeple İran ile de ilişkiler bozulmuş oldu. Ertesi yıl yani 1740 senesinde Nadir Şah Hive'yi kanlı bir şekilde ele geçirdi ve İlbars hanı ve beraberindekileri öldürttü.

³⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri*, Türk Dünyası El Kitabı: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 447.

⁴⁰ Saray, "Hive Hanlığı", s. 167.

⁴¹ Ebü'l Gazi Bahadır Han aynı zamanda Türkistan tarihine kaynaklık teşkil eden "*Şecere-i Terakime*" nin de yazarıdır. Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 27.

⁴² Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 27.

⁴³ Saray, "Hive Hanlığı", s. 168.

1747’de Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra Kazaklar yönetimi tekrar ele geçirdiler⁴⁴.

1800’lü yıllara gelindiğinde Hive Hanlığı’nın nüfusu iki milyon civarındaydı⁴⁵. 1819-1820’li yıllarda şehirde 3.000 hanenin bulunduğu tahmin edilmektedir. Ali Suavi, Hive’nin hane sayısını 4000 civarı olduğundan bahsetmektedir⁴⁶. Rusların özellikle Hive Hanlığıyla siyasi ve ticari ilişkiler kurma çabası içerisinde olmalarının önemli sebeplerinden biri de Hive’nin artan nüfus ve ticari canlılığıydı. Hive üzerinden Hindistan ile ticari ilişkilere başlayan Ruslar, çok defa bölgeyi ele geçirmeye yönelik girişimlerde de bulundular⁴⁷. Rusya’nın 1865 yılında Taşkent’i 1866 yılında da Buhara’yı işgalinin ardından üzerinde hâkimiyet kurmakta en çok zorlandığı bölge Hive oldu⁴⁸. 1873 yılında Ruslar Hive’yi işgal ettiler. Böylece Orta Asya Türk hanlıklarının işgalini tamamlayan Ruslar Amu Derya nehrini kontrol altına alarak ticaret ve bölge ekonomisinde söz sahibi olmuşlar ve İngilizlere karşı stratejik bir üstünlük elde etmişlerdi⁴⁹.

1.6. Hokand Hanlığı

Hokand Hanlığı, bugün ki Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır. Fergana Vadisi’nin Güneybatı kısmında yer alan şehrin tarihi oldukça eskidir. Şehrin hangi tarihlerde kurulduğu hakkında bilgi bulunmamakta bununla beraber Hokand adının ilk olarak X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının eserlerinde geçmesinden dolayı tarihinin çok daha eskilere dayandığını bizlere

⁴⁴ Saray, “Hive Hanlığı”, s. 169.

⁴⁵ Taşağıl, “Türkistan”, s. 557.

⁴⁶ Ali Suavi, *Birinci Kısım Rusya’nın Asya’yı Vasıta Terakkisi, İkinci Kısım Hive Hanlığı*, Muharrem 1290, Artin Asadorya Matbaası 1326, s. 51.

⁴⁷ Gülay Karadadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamalarına Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2006, s.69.

⁴⁸ Kadriye Topal, *19. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan Siyaseti*, Hacettepe Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 16.

⁴⁹ Vurgun, *Kongratlar Döneminde Hive Şehri*, s. 767.

düşündürmektedir⁵⁰. Hokand Hanlığı, Hokand, Taşkent, Margilan, Evliya Ata, Namegan, Yesi, Bişkek (Pişkek, Bişbek), Akmescit gibi şehirleri içerisine almaktadır. Hanlığın kurucusu Şahruh Özbeklerin Ming kabilesine mensuptur. Hanlık kırk yıl gibi bir süre Çin hâkimiyeti altında kalmasının ardından Alim Han tarafından tam anlamıyla kurulmuş ve sınırlar genişlemiştir⁵¹. Hokand Hanlığı Taşkent, Akmescit Türkistan gibi önemli merkezlerden meydana gelmekteydi. Taşkent Orta Asya’da sadece önemli bir ticari kasaba değil aynı zamanda Hokand şehirlerinin en önemli ticari aktivitesinin olduğu şehirdir. Ve bunun yanında bütün bölgenin en önemli ticaret merkezidir. Sir Derya’nın birkaç mil sağ kıyısında yer alan Amu Derya gibi Taşkent ‘de denize yaklaşık 1.200 millik bir mesafede. Nüfusu tam olarak bilinmemekle birlikte, 30.000 ile 100.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Ticari önemi sayesinde dünyanın en önemli ve verimli bölgelerinden birinde başkent olmuştur⁵².

Hanlığın büyük çoğunluğu Özbek ve Kırgızlardan oluşmaktadır. İslamiyet’in gelişmesi konusunda çaba gösteren Hokand yöneticileri mescitler ve medreseler yaptırmışlardır. Ferganalı din adamlarının önderliğinde İslam tarikatları bu bölgelerde faaliyet göstermişlerdir. 1817’de Seyhun’un aşağı bölümünde Ak Mescit kalesi Evliya Ata kalesi Bişkek ve Tokmak kaleleri yapıldı. Buralarda pazarlar düzenlendi. Bu kale ve pazarların çevresine Hokandlı tüccar ve halk yerleştirilmiştir⁵³.

Hokand Hanlığı, Buhara Hanlığı ve diğer gruplarla sürekli bir çekişme halindeydi⁵⁴. Çok nadirde olsa dışarıdan gelen Rus tehdidi gibi tehlikeler karşısında bu iki hanlığın birlikte hareket ettikleri de söz konusuydu. Ancak bu iki hanlık çoğu zaman birbirleri ile sürtüşme ve çatışma içerisinde olmuştur⁵⁵. Öyle ki Buhara Hanlığı Hokand Hanlığının askeri birliklerini yenerek Hokand’ın güney

⁵⁰ Catherine Poujol, “Hokand”, *İslam Ansiklopedisi*, C.18, TDV, İstanbul 1998, s. 214.

⁵¹ Enver Konukçu, “Hokand Hanlığı”, *İslam Ansiklopedisi*, C.18, TDV, İstanbul 1998, s. 215.

⁵² “Russia In Central Asia,” *The Levant Herald*, Wednesday, 23 August 1865, s. 258.

⁵³ Mehmet Alparğu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 984.

⁵⁴ Topal, *19. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan Siyaseti*, s. 18.

⁵⁵ Jeff Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923*, Indiana University Press, Bloomington 2007, s. 20-21.

bölgesindeki topraklarının bir kısmını işgal etmişlerdi. Kuzey kısmını işgal eden Ruslar bağımsız bir devlet olarak Hokand'ın varlığını 1876 yılında sonlandırmıştır. Yıkılan Hokand Hanlığının paylaşılması konusunda Buhara ve Rusya arasında bir anlaşmazlıklar çıkmıştır⁵⁶.

1.7. XIX. Yüzyılda Rus İşgali Öncesinde Türkistan Hanlıkları

Rus yayılcılığının keşif kolları olan Rus tüccarlar ve seyyahlar vasıtasıyla keşfedilen Türkistan coğrafyasında Rus askerleri daha önce kimsenin giremediği yerleri tespit ederek, coğrafi haritalar çizdiler ve yeni yollar açmaya başladılar. Rusya ile geniş topraklarda yaşayan halklar arasında diplomatik, siyasi, ticari, ekonomik, kültürel ve dini ilişkilerin geliştirilmesi hedefleniyordu. Rusya sürekli olarak Buhara ve Hive hanlıklarını Rus korumasına ikna etmek için temsilciler göndermekte fakat bu istekleri her defasında reddedilmekteydi. Buna rağmen Ruslar hanlıklar üzerindeki amaçlarından hiçbir zaman vaz geçmediler. XIX. Yüzyıla gelindiğinde Ruslar Türkistan hanlıklarının etrafını mütemediyen kuşatarak hanlıkların dış dünya ile siyasi ve ticari münasebetlerini yalnızca Rusya üzerinden gerçekleştirmek zorunda bıraktılar.. Yüzyılda hanlıklar her geçen gün Çarlık Rusyası'na daha da bağımlı hale geldiler. Rusların Türkistan coğrafyasındaki hızlı yayılcılığı ve baskısı Çin'den Avrupa'ya kadar bölge üzerinde çıkarları ve kaygıları olan devletlerin ilgilerini cezbetmeye neden oldu. Bilhassa bu yüzyılda birçok Batılı seyyah Türkistan coğrafyasını ziyaret hanlıklar arasında ayrıntılı malumat veren seyahatnameler kaleme aldılar.

1.8. Batılı Seyyahların Türkistan'a Olan İlgisi

Bu yüzyılda Türkistan'a yönelik olağanüstü ilgi ve merak baş gösterdi. Batılı gezginler, haritacılar, seyyahlar, misyonerler, casuslar ve arkeolog gibi araştırmacılar bölgeyi ziyaret etmeye başladılar. Bu seyyahlar bölge hakkında ayrıntılı malumat veren eserler yazarak Avrupa siyaseti, ekonomisi ve kamuoyunun bölgeye olan ilgisini daha da arttırdılar. Bu ilginin arkasındaki birinci sebep, sanayileşme sonucu başlayan sanayi ülkelerinin ya da sanayisini

⁵⁶ "Russia and Bokhara," *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865, s. 298.

kurmaya çalışan ülkelerin hammadde ve pazar arayışıydı. Rusların Orta Asya hanlıkları üzerindeki yayılmacılık faaliyetleri Türk dünyası için büyük bir tehdit unsuru olduğu gibi Orta Asya'ya Hindistan sömürgesi üzerinden hemhudud olan İngilizleri ve aynı zamanda Türkistan üzerinde hesabı olan Çin'i rahatsız etmekteydi. Türkistan, XIX. yüzyılda dünyada egemen olma yarışına giren büyük güçlerin çatışma alanı haline gelmeye başladı. Bu devletler kozlarını paylaşmak için bütün güçlerini seferber etmişlerdi⁵⁷. Türkistan coğrafyasını dolaşan seyyahlara örnek verecek olursak, Dr. Vambery bu seyyahların başında gelmektedir. Vambery yıllarca Türkistan çöllerinde meşekkatle dolaşarak Batılılara bu bölgeler hakkında ayrıntılı bilgiler sundu ve birtakım uyarılarda bulundu. Batılı devletler bilhassa İngiltere, bu bilgilerden yola çıkarak Rusların Türkistan'daki genişleme siyasetine dair kısır da olsa birtakım malumata sahip oldu. Vambery, öncelikle Türkistan coğrafyasının fiziki yapısına dair malumat vermekteydi. Ona göre Odesa ile Rus başkenti Petersburg'a kadar olan yerler çöl, dağlık ve taşlık arazilerden ibaretti.

Dr. Vambery Aral denizi ve bu denize dökülen nehirler üzerinde kayıkçılarla birlikte bir hafta boyunca seyahat ederek çeşitli ve değerli bilgiler edindi. Onun Amu Derya hakkında verdiği bilgiler özetle şöyledir. *Amu Derya Kuzeybatı yönünden akarak Aral Gölüne dökülür. Amu Derya'nın denize dökülen ayağında bol miktarda alüvyon oluşur. Bu nedenle bu nehrin Aral denizine dökülen bölümü oldukça sığdır ve kötüdür. Aral Gölü'nde alüvyonların biriktiği bu kısımların derinliği değişken olup yığılan kumlar sürekli yer değiştirmektedir*⁵⁸. Vambery, Aral Denizi ve Türkistan coğrafyasına dair buna benzer bilgiler vermektedir.

Vambery'nin haricinde birçok seyyah Türkistan coğrafyasına seyahatte bulunmuştur. Özellikle Sanayi İnkılabı sonrası gelişen sömürgecilik faaliyetleri neticesinde özellikle Rus elçilik heyetinde görev alan Avrupalı gezginler Hive, Hokand, Buhara gibi şehirleri gezmekle görevlendirilmişlerdi. Florio Beneveni bu gezginlere bir örnektir. 1721 yılında Buhara'yı ziyaret eden seyyah akabinde

⁵⁷ Bekir Biçer, "Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın İstilasası", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Ağustos 2011, s. 2.

⁵⁸ "The Russians In Asia", *The Levant Herald, Wednesday*, 26 April 1865, s. 98.

Hive'yi de ziyaret edip 1725 yılında Rusya'ya geri dönmüştür. Beneveni bu seyahatleri sırasında tutmuş olduğu günlüğünü 1853 yılında “Khiva and Bukhara” adlı eserinde toplamış ve yayınlamıştır. 1753 senesinde bölgeyi ziyaret eden bir diğer seyyah da Daniel Roukavkine'dir. Roukavkine, seyahatini tamamladıktan sonra hanlıklara dair topladığı malumatları yayınladığı eserinde ayrıntılı olarak ele almıştır. Rus subaylarından Philippe Efremov'un da 1774-82 arasında kapsayana “Buhara, Hive, Hindistan ve İran'a Gezi” isimli bir eseri mevcuttur⁵⁹.

Özellikle Rusların Orta Asya'da ilerlemesi, Hindistan ve Uzakdoğu gibi Avrupa bilhassa İngiliz sömürgelerini tehdit etmeye başlaması bu tarihe kadar ihmal edilmiş olan Orta Asya'nın daha fazla dikkatleri cezbetmesine sebebiyet verdi. Buna ek olarak endüstriyel devrimin neticesinde hali hazırda olan sömürgelerin muhafazası yanında yeni Pazar arayışları da bunda önemli bir etken oldu. Her geçen gün daha fazla Avrupalı ve Rus seyyah Orta Asya'ya daha fazla seyahat düzenledi ve Türkistan'ın beşeri ve coğrafik özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler sundular. Seyyahlara ait yazılar çalışmamıza konu olan *Levant Herald* gibi gazetelerde yayımlanarak Osmanlı ve Avrupa kamuoyuna basın yayın aracılığı ile tanıtıldı⁶⁰. Bu seyyahlar Türkistan'ın keşfi için Orta Asya'dan Avrupa'ya açılan pencere misyonu üstlendiler.

1.9. Kırım Savaşı Önce ve Sonrasında Rusya-Avrupa Rekabeti ve Türkistan'daki Yansımaları

XIX. yüzyıl başından Kırım savaşına kadar Ruslar, bir yandan Balkanlar Karadeniz ve Kafkasya üzerinden güneye inmeye çalışırken diğer yandan Orta Asya'daki ilerlemesine mütemadiyen devam ettiler. Savaşların durumuna göre Rus siyaseti kimi zaman Balkanlar, kimi zaman Karadeniz ve Kafkasya üzerinde yoğunlaştı bu dönemlerde Rusların Türkistan'daki ilerlemesi haliyle yavaşladı. Rusların güney ve güneybatıdaki bu politikaları Avrupalı devletler ve Özellikle İngilizlerle çatışmasına sebebiyet verdi.

⁵⁹ Karadağ, *Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamaları*, s. 33.

⁶⁰ “The Russians In Asia” , *The Levant Herald, Wednesday*, 26 April 1865, s.98.

Kırım savaşı öncesine kadar Rusların Türkistan hanlıklarına dair politikası şu şekilde bir seyir göstermiştir. Hokand'ın sürekli iç sarsıntılarla en zayıf olduğu dönemde Rusya fetih planlarının peşine düşmüştü. Hive üzerine birkaç girişimde bulunan Rusya neredeyse Buhara üzerine hiç atak yapmadı. Kuzey sınırında bulunan Hokand hanlığını ise düzenli olarak Gubernias ve güney Kırgızistan üzerinden sürekli taciz etti. 1814 yılında Rus büyükelçisi Nazarof sınır anlaşmazlıklarını düzenlemek için Hokand'a gönderildi. Çizgi Göksu nehrinin kıyısı kabul edildi. Muhammet Ali hükümdarlığı sırasında Ruslar geri çekilmeye zorlandı. Rusların Güney-Doğu yönünde ilerleyişi Muhammet Ali tarafından engellenmişti. İngilizlerin elindeki haritalar ki bu haritalar Rus verileri üzerine kurulu Güney Batı'ya doğru genişleme yönündeydi. Bu haritalarda görülüyor ki genellikle Rusların güney sınırındaki genişlemesi, Aral Gölünden Seyhun üzerinden Fort Petrovskiy, Chuy ve Issık Göl boyunca uzanmaktaydı⁶¹.

Ruslar'ın Türkistan hanlıkları üzerindeki baskı ve ilhak sürecine paralel olarak İngilizler de 1839'da Kabil ve Kandahar'ı işgal ederek Afganistan'a doğru ilerlemeye başladılar. Rusya'da Hive hanlığını işgal etmeye niyetlenmiş fakat İngiltere tepki gösterince bir süre geride durmuştur. Bu dönemde Ruslar'ın neredeyse yüz yıl önce kontrol altına almış oldukları Kazak bölgelerinde Ruslara karşı isyanlar baş göstermişti. İsyen lideri Kenesarı 1847 yılında öldürülünce Ruslar Orta Cüz bölgesinde hâkimiyetlerini pekiştirdiler. 1850'li yıllarda Büyük Cüz'ün ve Hokand hanlığının dışında kalan bölgelerin Rus Hâkimiyetini tanınmasıyla birlikte Ruslar Kazak-Kırgız sahasına yerleşmiş oldular⁶². 1853 yılında Ruslar Ak Mescit kalesini işgal ederek Güney Türkistan'a inen yolları tamamen açmış oldular. Ancak bu tarihten sonra patlak veren Kırım savaşı dolayısıyla Rus yayılcılığı bir süreliğine de olsa sekteye uğradı.

Kırım Savaşı, Rusya'nın geleneksel güneye inme siyasetini gerçekleştirmek üzere harekete geçmesiyle başlamıştır. Ancak bu devletin yarattığı tehlike Avrupalı büyük devletlerin de çıkarlarına dokunmuştur. Bu

⁶¹ "Turkestan; The New Russian Provinve in Central Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 99.

⁶² Rusların kazak cüzlerini ele geçirmesi ve Kene Sarı hakkında bkz. Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, s. 237-241.

nedenle bu devletler Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Rusya'ya karşı bir Avrupa bloğu oluşturmuşlardır. Yapılan savaşta Rusya yenilmiş ve sonuçta 1856 Paris Antlaşması imzalanmıştır. Kırım Savaşı, Paris Antlaşması (30 Mart 1856) ile sona erdiği zaman sadece Osmanlı Devleti üzerindeki Rus nüfuzuna ağır bir darbe vurulmuş olmadı, aynı zamanda Avrupa'da Viyana Kongresi'nden beri devam eden Rus üstünlük iddiası da sona ermiş oldu.

Karadeniz'in tarafsızlaştırılarak Rusya'nın askerî gücünden arındırılması, tarihî Rus politikasına geçici bir süre dâhi olsa sekte vurdu⁶³. Ruslar Kırım mağlubiyetinden sonra bir takım değişimlere giderek tekrar yayılma siyasetine dönmüş ve Türkistan hanlıkları içerisinde yayılmaya devam etmişlerdir. 7 Aralık 1866 tarihinde Levat Herald'ta yayınlanan Rusya'nın Asya Politikası adlı makalede: *Kırım Savaşı'ndan sonra on yıl boyunca Rusya'nın Avrupa politikası zararsız ve temkinli olmuştur. Rusya bundan sonra yönünü Orta Asya sınırlarına çevirdi. Ruslar bundan sonra Türkistan'da daha saldırgan, hırslı ve başarılı bir politika izlediler. Rusların Batı ve Güney yönünde ilerlemeleri engellenince onlar eski kıtanın derinliklerine doğru şevkle geri döndüler. 1854'de Türkistan hanlıklarına yönelik yaptığı ataklarda bir adım daha güçlendi. Rusya ele geçirdiği topraklarda kalıcı olduğunu göstermek için bu toprakların çoğuna demiryolu ağları inşa etmeye başladı. Rusların Orta Asya'da ilerlemesi için müttefik bulmaya ihtiyacı yoktu. Bu nedenle tek başına olabildiğince genişleme politikası benimsedi⁶⁴. Ruslar Batılı devletlerin tepkileri azaltmak için ise Orta Asya hanlıklarını medeniyete götüreceğiz propagandası yaparak kendilerine karşı yükselecek itirazları büyük çapta bertaraf etmeyi başarmışlardır⁶⁵. Aynı makalede *Hiç kuşku yok ki Rusya bağımsız Tataristan olarak bilinen bölgede çok önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Bu barbar kavimler arasına dikkat çekici bir yöntemle medeniyet götürmüştür. Ruslar bu barbar ırkları üç dört kuşaktan beri izlemiş olduğu sağlam bir eğitim politikasıyla dönüştürmeyi başarmıştır. Tatar yöneticileri Rus gücünün gelmesiyle ticaret ve medeniyetin bölgelerinde daha da gelişeceğine inanmaktadırlar. Biz ne yapıyoruz kendimiz için başaramadığımız bu**

⁶³ Kemal Beydilli, "Avrupa", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, TDV, İstanbul 1991, s. 145.

⁶⁴ "Russian policy in Asia" *The Levant Herald*, Wednesday, 7 November 1866, s. 765.

⁶⁵ Mehmet Saray, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984, s. 3.

*bölgelerin Rusların eline geçmesine kiskançlıkla bakıyoruz*⁶⁶. Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemeye başladığı dönemlerde bölgede bulunan hanlıklarda kendi aralarında mücadele içerisindeydiler bu durum Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır.

Kırım Savaşından sonra Orta Asya hanlıklarının işgaline karar veren Çar hükümeti 1858'de Rus Panslavizmi öncülerinden Albay İgnatiev'i bir bilim adamı grubuyla beraber bölgeye göndermiştir. Hive ve Buhara Hanlıklarını ziyaretleri sonucunda Buhara Emiri Nasrullah ile Hokand Hanlığı'na karşı bir işbirliği anlaşması imzalayarak Rusya'yı Türkistan siyasetinin bir parçası haline dönüştürmeyi başarmıştır. Çar Hükümeti İgnatiev'i general rütbesine getirerek Orta Asya işgal projesinin başına getirdiler. General Çernayev ve General Krijanovski komutasındaki Rus ordusunun önünde, Hokand, Buhara, Hive hanlıkları ile beraber Hazar Denizi'nin doğusu boyunca uzanan Türkmen bölgeleri bulunmaktaydı⁶⁷.

Rus ilerlemesine karşı İngiliz Sir John Lawrence: "*Ruslar güneye doğru hızla ilerlemektedir, yaygın olan kanaat bu ilerlemenin bir yerde duracağıdır, ancak kendi güvenliğimiz için bu gücün gelişmesine kayıtsız kalamayız*"⁶⁸ diyerek düşüncesini ve endişesini belirtmekte İngilizlerin dikkatlerini bölgeye çekmek istedi.

⁶⁶ "Russian Policy in Asia" *The Levant Herald*, Wednesday, 7 November 1866, s. 765.

⁶⁷ Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, s. 227.

⁶⁸ "Russian Progres in Assia," *The Levant Herald*, Wednesday, 16 September 1868, s. 242.

II. BÖLÜM

RUSLARIN TÜRKİSTAN HANLIKLARINI ELE GEÇİRMESİNİN LEVANT HERALD'TAKİ YANSIMALARI

Rusya, Orta, Ulu ve Küçük Cüz Kazak topraklarını ilhak ettikten sonra Türkistan'da hüküm süren üç hanlığa karşı (Buhara, Hive, Hokand) savaş hazırlıkları yapmaya başladı. Rusya'nın bundan böyle politikası kuzey bölgesindeki varlığını pekiştirerek bu bölgeleri hanlıklara yapacağı saldırılarda sıçrama tahtası olarak kullanmaktı. Bunun için kaleler, ordugahlar ve karayolları inşa etti. Demiryolu projelerini hayata geçirdi. Limanlar inşa ederek su yollarını işler hale getirdi.

2.1. Hokand Hanlığı'nın Rusya ile Mücadelesi ve Hanlığın Sonu

Çarlık Rusya'sı, 1840 yılından itibaren Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarına karşı baskısını arttırarak mütemadiyen ve fersah fersah hanlıklara yaklaştı⁶⁹. Rusya, 1845 yılında Turgay ve Irgız Nehirleri boyunca kaleler inşa etmeye başladı. 1847 yılında Kopal ve Sergiopol'da Kazaçık istasyonlarını inşa ettirdi. 1848 yılında da Kara-Butak ve Kos Aral limanlarını kurdular. Aynı sene iki Rus gemisi Aral Gölü'ne indirildi. Böylece Sir Derya ve Çu arasındaki bozkırların hâkimiyetine muvaffak olabilmek için Hokand hanlığına karşı savaş halinde kullanılabilir bir hat meydana gelmiş olmaktadır⁷⁰. Ruslar, Akmescit'i işgal için hazırlıklara başladılar. Böylece Hokand hanlığının işgali için hazırlıkları hızlandıracak olan Sir Derya boyunca hareket karargahı kurulacaktı.

Rus yönetimi bir yandan da Türkistan'ın ekonomisiyle iştil olmanın yanı sıra başta İngilizler olmak üzere Avrupalı sömürgeci güçlerin bölgeyle olan irtibatını henüz oluşma aşamasındayken engellemeye yönelik bir politika izledi. Rusların Türkistan yayılcılığını dikkatle takip eden İngilizler, İngiliz Hindistan'ının bekasını tehlikeye sokacak bir Rus yayılcılığına karşı Afganistan ve yukarıda zikredilen Türkistan hanlıkları ile münasebet tesis etmeye

⁶⁹ Salih Yılmaz, "Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri İsyân Hareketleri (1855-1856)", *Bellekten*, C. LXVII., S. 250, TTK, 2004, s.867.

⁷⁰ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 63.

başlamışlardı. Bunun farkında olan Rus Çarlığı Türkistan pazarına ve Batı'ya açılan yollara hâkim olarak, Orta Asya'nın ekonomik yönden kaderini tamamen Rusya'nın inhisarına almak arzusundaydı. Bozkırlardaki Rus ilerlemesi Hokand ve Hive hanlığının varlığını tehlikeye sokmaktaydı. Rusların hanlıkları tehdidi karşısında her iki hanlık arasında milli ittifak ve benzeri fikirler dile getirilmeye başlandı. Bundan maksat şüphesiz Rusları böyle bir teşebbüsten vazgeçirmektir. Ancak Ruslar vazgeçmek şöyle dursun Türkistan'ı tamamen ele geçirmeyi akıllarına koymuşlar ve bunun için yapılan planları adım adım uygulamaktaydılar. 1851 yılında Türkistan işgalinin şahinlerinden Perovskiy'nin Orenburg'a tayin edilmesi ile faaliyetler daha da hızlanmıştı. Perovskiy önderliğinde 1839-40 ve 1851 yıllarında Hive'ye yaptığı taarruzlarda mağlup olunca Türkistan'a karşı zafer kazanmak için daha da hırslanmıştı. Rusya, Hive Hanlığına karşı planlarını biraz erteleyip önceliği Hokand Hanlığına vererek savaş planlarını tatbik etmeye başladı. Rusya, her ne kadar Kırım harbi dolayısıyla yara almış durumda olsa da Türkistan Hanlıkları, Rusya'nın üstün kuvveti ve silah tekniğine karşı koyabilecek durumda değildi⁷¹.

Hokand Hanlığı da bu süre içerisinde iktidar mücadelesinden doğan bir karmaşa ortamı içerisindeydi. 1858 yılında çıkan bir isyan sonucunda Hudayar Han ülkesini terk etmek zorunda kalınca Kardeşi Malla Han tahta geçmişti. Fakat kısa süre sonra öldürülünce yerine oğlu Şah Murat geçti. Bu karışıklıklardan yararlanmak isteyen Hudayar Han Buhara Emiri Muzafferiddin'in yardımını alarak Hokand Şehrine girip tekrar iktidarı ele aldı. Fakat ikinci iktidar dönemi çok kısa sürdü ve Malla Han'ın ileri gelen kumandanlarından Alimkul Beg, Hudayar Han'ı mağlup ederek Malla Han'ın küçük yaştaki oğlu Seyid Sultan Han'ı tahta geçirdi böylece Hokand'ın gerçek hakimi kendisi olmuş oluyordu. 1864 yazına gelindiğinde, askeri yönden disiplinli ve savaş teknolojisi yönünden üstün ve sayıca fazla olan Rus kuvvetleri, tarım, hayvancılık ve cüzi miktarda ticaret gibi varlıkları geleneksel ekonomiye dayalı olan Türkistan'a hemhudut konar-göçerlere karşı verdiği mücadelede zorlanmadan ilerledi. Bişkek ve Tokmak şehirlerini ele geçiren Ruslar Doğu Türkistan yollarını kontrol altına alarak hanlıkların doğudan gelebilecek ikmal yollarının önemli bir kısmını

⁷¹ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 64-65.

kapatmış oldu. Buna ek olarak Sir Derya'nın yukarı bölgeleri, Evliya Ata, Yese, Çimkent gibi önemli şehirler de 1864'te henüz Rusların eline geçmiş durumdaydı. Bu işgaller ile Rusya Kuzey Türkistan sınırındaki mevkiini daha da pekiştirmiş oldu⁷². İşgallerin hanlıklara getirdiği bir diğer olumsuz etki ticaret yollarına yönelikti. Hanlıklar üzerinden yapılan Kuzey-Güney ticaret yolları güzergâhında söz konusu işgaller dolayısıyla değişimler ve sapmalar yaşandı⁷³.

Rusların Türkistan'daki ilerlemesi, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ve dünya kamuoyunu rahatsız etti. Bu tepkileri azaltmak ve işgalleri mazur göstermek gayretinde olan Ruslar, hanlıklarda despotizmin hüküm sürdüğü, bu bölgelerde köleliğin kaldırılması gerektiği gibi gerekçeleriyle seferler düzenlediklerini iddia ettiler. Ayrıca Avrupalıların kendi sömürgeleri ile ilgili ileri sürdükleri benzer bahanelere sığındı. 15 Kasım 1865 tarihli Levant Herald gazetesinde yayınlanan "Ruslar Asya'da" adlı makalede özetle şunlar ifade edilmekteydi.

"Ruslar Orta Asya'daki Rus medeniyetinin Tatar barbarlığından daha iyi ve insancıl olduğu kanaatini oluşturmaya gayret ediyor. Bir başka yerleştirmeye çalıştıkları yaygın inanış ise bir medeni güç olan Rusya'nın barbar halklar ile temasının kaçınılmaz olduğu yönündedir. Rusya, bu iddia ve bahanelerle, komşuları olan barbar kabilelerin yarısından fazlasını kolayca ele geçirebilmiştir⁷⁴."

Levant Herald'ın 7 Kasım 1866 tarihli "Asya'da Rus Politikası" adlı bir başka makalesinde yine bu hususa temas edilerek özetle: *"Ruslar, hâkimiyeti altına aldığı barbar ırkları, uygulamış olduğu eğitim politikası sayesinde üç dört kuşakta dönüştürmeye muvaffak olabilmıştır. Yaygın kanaat Ruslar sayesinde medeniyet ve ticaretin gelişeceği yönündedir"*⁷⁵. Rus Dış İşleri Bakanı

⁷² Ahad Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, Kasım 2009, s. 228.

⁷³ "Turkestan; The New Russian Provinve in Central Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 99.

⁷⁴ "The Russians in Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 15 November 1865, s. 357.

⁷⁵ "Russian Policy in Asia" *The Levant Herald*, Wednesday, 7 November 1866, s. 765.

Gorçakov'un Dünya kamuoyunun eleştirilerine karşı yaptığı 9 Aralık 1864 tarihli açıklaması Levant Herald'ta yayınlanan makalelerin bu görüşteki iddialarını teyit eder mahiyetteydi. Gorçakov bu açıklamasında şöyle diyordu: “*Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Bu durumda yapılacak iki iş vardır. Ya bütün medenileştirme çabalarından ve menfaatlerimizden vazgeçip oralardan çekilmek, ya da bu vahşiler memleketinin içlerine gitmektedir. Bizim oralardan geri çekilmemiz Asyalılarca bir zayıflık telakki edileceği için ilerlememize devam edeceğiz. Bu ilerleme nerede durur ve nereye varır orasını kestirmek çok güç*”⁷⁶.

Gorçakov'un deklare ettiği bu açıklama bir yandan bütün Türkistan hanlıklarını korku ve endişeye düşürürken diğer yandan evvela İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin dikkatlerini daha fazla Türkistan'a çevirmesine sebebiyet verdi. Gorçakov, Asyalı kavimlerin sorun çıkardığı sürece, bunun Rus ilerlemesini zorunlu kılacağı ve ilerlemenin devam edeceğine dair sinyal vermekteydi. Böyle bir uyarı ise hiç şüphesiz Afganistan'ın ve İngiliz Hindistan'ının kaderini etkileyecek mahiyetteydi.

1865 tarihli Levant Herald gazetesinde Rus ilerlemesi karşısında göçebe kavimlerin endişeleri Türk toplumu ve diğer birçok toplumda uğursuz kabul edilen Baykuş benzetmesi yapılarak kısacası şu şekilde dile getiriyordu. “*Doğu'da Rus saldırganlığına karşı göçebe kavimler arasında bir kez daha çılgılık yükseldi. Ateş olmayan yerden duman çıkmaz, bu yüzden gerçekten vahşi bir panik söz konusu. Çit içerisinde bulunan ineklere doğru ahırın köşesinde bulunan bir baykuş bakmakta. Baykuşun inekler üzerinde yansıması ise korkutucu bir hayalet görüntüsü veriyor*”⁷⁷.” Türk toplumu ve birçok toplumda uğursuz olarak kabul edilen Baykuş ve silueti hayalet ölümün habercisi olan Ruslara benzetilirken,

⁷⁶ Çapraz, “Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması”, s. 61.

⁷⁷ “The Russians in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 98.

inekler ise göçebe kavimleri andırmaktaydı. Konar-göçerlerin ve köylülerin kötü niyetli komşuları karşısında korkuları bu şekilde dile getirilmekteydi.

Rusların Türkistan'a dair yaptığı açıklamalar Türkistan'da yeni vilayet merkezleri oluşturmaya yönelikti. Rusların bu işgal politikası ilk olarak Hokand halkı için bir darbe oldu. Ruslar Çimkent'i ele geçirmeden evvel bazı önemli stratejik noktaları aldılar. Ruslar işgal faaliyetlerine devam ederken Avrupa, "bırakalım yapsın" der gibi sessiz kalmıştı fakat gelişmeleri de yakından takip etmekteydi. Bu esnada Çernayev komutasındaki Sibiry ordusu, Verevkin komutasındaki Orenburg ordusuyla birleşti. Birleşik Rus kuvvetleri karşısında emirin yapacağı pek bir şey yoktu. Rus Komutan Çarnayev ve emrindeki birlikler, 1 Mayıs 1864'te Evliya Ata Şehrine doğru yürüdü. Şehrin beyi Niyaz Ali kaçmayı tercih etti. Bu geri çekilişi korkaklık olarak addeden Alimkul Beg Niyaz Ali'yi idam ettirdi. Çarnayev bundan sonra Hokand Hanı Alimkul Beg'in yığınak yaptığı Çimkent üzerine yürüdü. Bu esnada Alimkul Beg Buhara birliklerinin Hokand'a doğru yürüdüğünü haber aldı. Çimkent'e Nur Muhammed'i bırakarak Hocent ve Ora Tepe için Buharalılarla savaşa tutuştu. İki ateş arasında kalan Hokand birliklerinin zayıfladığını gören Çarnayev 13 Eylül 1864'de Çimkent'e saldırdı. Rus kuvvetleri 22 Eylül 1864'de kolaylıkla Çimkent'i ele geçirdiler. Rus ordusu Çimkent'ten sonra yönünü, buraya 112 kilometre mesafede bulunan ve de 78.000-80.000 arasında nüfusu olan Taşkent'e çevirdi. Bunun için öncelikle Taşkent'in ele geçirilmesi için stratejik bir noktada yer alan Niyaz Beg kalesine saldırdılar Rus topçular tarafından uzun süre ateş altında bırakılan Niyaz Beg kalesi, Mayıs 1865'de Ruslar'ın eline geçti.⁷⁸. Hokand Hanlığı'nın bu başarısızlığı, Rusların Taşkent'e yürümesi için önemli bir aşama oldu. Taşkent'in işgali sanıldığı kadar kolay olmadı. Uzun soluklu bir strateji ve mücadele gerektirmekteydi.

Taşkent, Türklerin kutsal kabul ettiği Hoca Ahmet Yesevi türbesinin bulunduğu Türkistan (Yese) şehrine 30 mil kadar mesafede bulunuyordu. Taşkent'in düşmesi aynı zamanda kutsal kabul edilen bu şehrin de düşmesi anlamına geliyordu. 26 Nisan 1865 yılında yayınlanan Levant Herald gazetesinde

⁷⁸ Gabriel Bonvalot, *Les Russes dans L'Asie Centrale*, Paris 1890, s. 2-3.

bazı uyarılara da dikkat çekilerek Türkistan'dan şu ifadelerle bahsedilmekteydi. “Türkistan aynı zamanda Orta Asya Türklerinin Mekke’si gibi Kutsal Türkistan olarak görülmektedir. Burada birçok âlim ve bilgenin türbesi bulunmaktadır. Bunların en önemlisi Türkistan’ın manevi lideri olan Hoca Ahmet Yesevi türbesidir. Yaygın İnanışa göre üç defa bu ulu zatın türbesini ziyaret eden bir Müslüman Mekke’ye gitmiş gibi hacı olmuş sayılırdı. Rusların bu kutsal yeri tehdit etmeleri Türkistan Müslümanları nezdinde büyü tepkilere sebebiyet verebilir. Ancak Taşkent müstahkem bir mevkiye yer almıyordu. Burada 1.500 civarında hane ve aynı zamanda çok sayıda Kırgız ve Özbek göçebeleri bulunmaktadır. Bunların arasında dikkate değer bir oranda Asya’nın iç bölgelerinden tüm yönlere giden ticaret kervanları olan çok varlıklı tüccarlar yer almaktaydı. Rusların, burayı ele geçirmeleri durumunda Orta Asya ticaret yollarının da kontrolünü sağlamış olacaklardır”⁷⁹.

Rusların saldırı ve baskıları karşısında çaresiz kalan Alimkul Beg boş durmayarak Osmanlı ve Avrupa devletleri nezdinde girişimlerde bulunmak üzere elçiler gönderdi⁸⁰. Tam da bu sırada istenmeyen bir hadise meydana geldi. Ruslar bir yandan Taşkent’e saldırı hazırlığı yaparken diğer yandan Buhara emiri ile görüşmek ve pazarlık yapmak için Buhara’ya elçi heyeti gönderdi. Alimkul Beg kuzeyde Ruslarla mücadele halindeyken Rusların da telkiniyle Buhara emiri Muzafereddin Hokand’a saldırmıştı. İki düşman arasında sıkışan Hokand Hanı bu vaziyetten kurtulabilmek için destek almak üzere Osmanlı Devleti ve İngiltere’ye başvurdu⁸¹. Hokand Hanı, Hâce Beg İshak Agasi isimindeki elçiyi Hindistan’daki İngiliz valisine göndermişti. Ayrıca bu hususlarda Hokand Hanı Alimkul Beg de Hindistan valisine bir mektup göndermişti. Mektubunda Ruslar’ın milletler arası hukuka aykırı olarak topraklarını işgal etmeye başladığını ve kendilerinden bu hususta yardım talep ettiklerini belirtmekteydi. Bu istekler karşısında İngilizler’in Hindistan valisi John Lawrence’nin cevabı olumsuz oldu. Rus ilerlemesine karşı İngiliz Lawrence düşüncelerini şu şekilde belirtmekteydi: “*Memleketinizin içine*

⁷⁹ “Türkestan, The New Russian Province In Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 99.

⁸⁰ *Allen’s Indian Mail and Register of Intelligence for British and Foreign India, China, and All Parts of the East*, Vol XIII, 17 July 1855, London 1855, s. 378.

⁸¹ Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan*, Lalezar Kitapevi, İstanbul 2006, s. 79.

düştüğü dertlerden dolayı çok üzgünüz. İngiltere kraliçesinin Hindistan'daki temsilcisi olarak karşılaştığınız güçlükleri halletmede sizlere yardımcı olmamız maalesef mümkün değil. Hokand pek uzak mesafede ve oraya ulaşan yollar da çok uzun olduğu için meselenizin hallinde her hangi bir teşebbüste bulunmam imkânsız. Onun içindir ki bu güçlüklerden kurtulabilmek üzere majesteleri kendi halkınıza ve kaynaklarınıza başvurmaktan başka çareniz yok. Bu ve buna benzer hususları, bana meseleleri şifahen anlatmış olan elçiniz Hoca Bey İshak Agasi 'ye söyledim. Yukarıda belirttiğim sebeplerden dolayı talep ettiğiniz topçu ustalarını da göndermem mümkün değil...⁸².” Lawrence bu şekilde bir yanıt vermesine rağmen “Ruslar güneye doğru hızla ilerlemektedir, kendi güvenliğimiz için bu gücün gelişmesine kayıtsız kalamayız”⁸³ diyerek kaygılarını dile getirmekte ve İngiliz hükümetini de uyarmaktaydı.

Hokand'ın diğer elçisi Yakup Bey Osmanlı sarayına çok geç ulaşabildi. Bu sırada Buhara ikinci defa Hokand'a saldırmış, Emir Muzaffereddin, Hokand'ı ele geçirerek Seyyid Sultan Han'ı öldürtüp Hudayar Han'ı üçüncü kez Hokand tahtına oturtmuştu. Osmanlı Devleti için hanlıklar arasındaki mücadeleden duyulan üzüntüyü belirtmekten başka yapacak pek bir şey kalmamıştı. Elçiye sadece istemiş olduğu mühimmat desteği verilmiştir. Bunlar arasında tüfekler, elbiseler, ayrıca askeri muhtevalı kitapların gönderilmesine ve isteyen emekli Osmanlı subaylarının da Hokand'a eğitici olarak gitmesine izin veren bir irade-i seniyye çıkmıştır. Bu da Rus işgali öncesinde Osmanlı Devleti ve Hokand hanlığı arasındaki son diplomatik ilişki olmuştur⁸⁴.

Alimkul Beg, Osmanlı ve İngiltere nezdinde girişimde bulunurken, bir yandan da Rus hükümetine elçiler göndererek Rus saldırılarının durdurulmasını talep etmiştir. Ancak bu süreçte Rus hükümetinin Hokand lehine müsait kararlar alması beklenemezdi. Çernayev bu esnada Orenburg Genel Valisi General Krijanovskiye Çimkent'ten sonra savaşın devam ettirilmesine yönelik talebini bildirdi. Rus hükümeti İngilizlerin tepkisinden çekindiği için işgal kuvvetlerinin

⁸² Saray, *Rus İşgali Devrinde Türkistan Hanlıkları*, s. 72.

⁸³“Russian Progres in Assia,” *The Levant Herald*, Wednesdays, 16 September 1868, (s.242) 642.

⁸⁴ Andican, *Osmanl'dan Günümüze Türkistan Hanlıkları*, s. 229- 230.

kumandanlarına daha fazla güneye ilerlememelerini emretmiştir⁸⁵. Rus Savaş Bakanlığı Taşkent'in ele geçirilmesi için uygun zaman olmadığını bildirirse de Çernayev, Taşkent'e doğru yürümeye karar verdi ve 27 Eylül 1864'te Taşkent'e doğru harekete geçti⁸⁶.

Diğer yandan Rus Başbakanı Gorçakov Avrupalı güçlerin tepkisini azaltmak için Türkistan'ı işgal niyetini bildiren bir sözlü nota yayınladı. Bu notada Rus Başbakan, Avrupalı güçlerin tepkisini azaltmak için “*Asya milletleri, aşikâr ve etkili bir otoriteden başka hiç bir şeye hürmet etmezler*” demektedir⁸⁷.

Rusların Taşkent'e yönelik niyetleri başta İngiltere olmak üzere Batılı devletleri ve kamuoyunu pek ziyade rahatsız etti. Levant Herald gazetesinde “Ruslar Orta Asya'da” adlı 23 Ağustos 1865 tarihinde yayınlanan makalede Taşkent'e yapılan Rus saldırısından uzun uzun bahsedilmekte, Ruslar Batılı Devletlere verdiği sözlerde durmamakla suçlanmaktaydı. Levant Herald'ın verdiği bilgilerde özetle şu ifadeler yer almaktaydı: Taşkent gibi önemli bir şehir Doğu-Batı ticaret yolunun ve Türkistan'ın hatta Dünyanın en önemli noktasında yer alan ticari bir başkentidir. Taşkent, aynı zamanda Hokand hanlığı için de hayati önemi haiz ticari aktivitesinin yüksek olduğu şehirdi⁸⁸. Fransız seyyah Bonvalot Taşkent'in bu esnadaki durumundan şöyle bahsetmektedir. *Taşkent 80.000 kişilik nüfusuyla Orta Asya'nın adeta pamuk ve pirinç deposu sayılan en önemli kentiydi. Orta Asya'nın en önemli kentiydi. Şehir 30.000 kişilik bir kuvvetle savunuluyordu. Türkistan'ın göbeğinde bu sıcak gelişmeler yaşanırken Avrupa henüz Rusların yeni taarruzlarla Taşkent ve Fergana şehrini ciddi anlamda tehdit ettiğinden habersiz bulunuyordu*⁸⁹.

Levant Herald'da yer alan adı geçen makalede “*Peki ne oldu da Rus ordusu Taşkent kapılarında belirdi?*” sorusu Batı kamuoyunun zihnini meşgul ediyordu. Söz konusu makalede Rus işgalleri ile ilgili yakın siyasi geçmiş şöyle

⁸⁵ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İ.Ü. Basımevi, İstanbul 1990, s. 67.

⁸⁶ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 77-78.

⁸⁷ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 79.

⁸⁸ “Russia in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 23 August 1865, s. 234.

⁸⁹ Bonvalot, *Les Russes dans L'Asie Centrale*, s. 3.

özetleniyordu: “Bundan 25 yıl önce Rusya’nın güney sınırındaki egemenliğinin geçici olduğu iddia edilmekteydi. Fakat Ruslar hedef saptırmak için uzun bir süre Kuzeydeki kabileler üzerinde dolaşıp fersah fersah bozkıra yerleştiler. Kuzey bozkırlarının tamamı buna eklendi. Lakin bu bozkır Güneyin zengin steplerinin bir parçası ve devamıydı. Rus hükümeti tarafından Güney sınırlarına doğru yürütülen genişleme siyasetinde Rus hükümeti, Batıların kolonilerindeki genişleme siyasetine benzer bir açıklama yapmakta ve gerekçe belirtmekteydi. Ruslara göre, güney sınırlarına doğru yapılan genişleme siyaseti İngilizlerin Hindistan sınırlarında yaptıklarıyla benzer bir mahiyette gelişmekteydi. Güneydeki yarı barbar ve barbar kabilelerle ilişki kurmak çok güçlü. Bunlar her fırsatta Rus sınırlarına düşmanca saldırmakta ve Rusları provoke etmekteydiler. Bu akınlar, Ruslar ve diğer komşularını ziyadesiyle rahatsız etmekte ve Rusların barışçıl politikalarını imkânsız kılmaktaydı. Bu gerekçelerle Güney’e doğru yapılan Rus işgal ve ilhaki yavaş yavaş daha sistematik bir hale gelmekteydi. Ruslar ele geçirdikleri tüm noktalara bir sonraki hedefe yönelik ileri karakollar ve güçlü kaleler inşa ettiler. Merkezi Asya’dan Ural Nehri ve Hazar denizine kadar uzanan sahada inşa edilen bu yapılar, Rus varlığını ve ileri harekâtını tahkimleştirdi. Bu saha aynı zamanda Tataristan’ın⁹⁰ Batı sınırından Aral Gölü’ne kadar olan büyük bir coğrafyayı da içerir. Ayrıca Seyhun Nehri’nin tamamı Rus gölü sayılır. Ele geçirilen tüm bu sahalarda hesaplar Rusya’yı kalkındırmak üzere yapıldı. Bozkır’da geniş çöller arasında ulaşım ağları gelişti. Nehirlerin üzerinden gemi taşımacılığı hiç olmadığı kadar gelişti. Bozkır’ın önemli bir kısmı tarım arazilerine dönüştürülürken, konar-göçer kabileler yerleşik hayata geçerek tarımla iştigal etmeye başladı. St. Petersburg’dan edinilen resmi ve gayri resmi bilgilere göre Ruslar Taşkent’e dayanmakla konar-göçerlerin yaşadığı sınırları aşarak yerleşik hayatı benimsemiş bölgelere ulaşmış oluyorlardı⁹¹.”

Dolayısıyla Ruslar, Türkistan hanlıklarına ait zengin şehirlerin ele geçirilmesini, bu güne kadar verimsiz, çorak ve konar-göçerlerin yoğun olarak yaşadığı Kuzey steplerinde vermiş olduğu mücadelenin bir mükâfatı olarak

⁹⁰ Makelde yer alan Tataristan’dan Moğolistan kastedilmektedir. Batılılar Moğol ülkesi için Tataristan terimini kullanmışlardır.

⁹¹ “Russia in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 23 August 1865, s. 234.

görüyordu. Türkistan'ın kalbi sayılan bu bölgenin ele geçirilmesinin ilk anahtarını da Taşkent olarak mütalaa etmekteydiler. Rusların Türkistan'ı ele geçirmesi ticari ve ekonomik yönden Rusya'ya büyük imkânlar bahşedecekti. Yukarıda zikredilen makalede görüldüğü gibi aslında tüm sömürgeci devletlerin Orta Asya'daki gerekçeleri daha önceki sömürgeci devletlerden pek de farklı değildir.

Levant Herald'da yer alan başka bir yazıda Rus işgali ve yaşanan gelişmeler özetle şöyle anlatılmaktaydı: “*Ruslar göçebe diyarları aşarak ilk defa sınırda kaleleri olan yerleşik hanlıklarla karşı karşıya kaldılar. Ruslar, bozkırda olduğu gibi hızla ilerlemek yerine hanlıkların sınırlarında duraklayarak kamp kurdular. Daha sonra dikkatlerini ticaret, ziraat ve endüstriyel yönden gelişmiş olan komşu vilayetlerin ele geçirilmesine çevirdiler. Hokand hanı Ruslardan beklediği barışçıl adımların ve vaatlerin yerine getirilmemesinden ve hatta Ruslar tarafından barışın engellenmesinden bir devlet olarak hayli rahatsızdı. Hokandlı komutanlar, Rusların sınırlarına yaklaşmasından ve Taşkent'i tehditkâr bir pozisyonda ordu toplamasından oldukça tedirgin idiler. Yeni bir tehlike kapının eşliğinde belirivermişti. Hokand'ın yanı sıra Buhara'nın da Rusya ile savaşa girmesi an meselesiydi. Hatta Nisan ayında yapılan küçük çaplı çarpışmalarda Buhara ordusu Rusya'ya karşı önemli bir zafer de kazanmıştı⁹².*” Levant Herald'da yayınlanan bir diğer makalede bu konulardan şu şekilde bahsedilmektedir “*Rus General Çernayev, bunun üzerine anlaşma sağlamak için gözcü ve öncü bir birliği Asya'nın Müslüman fanatizminin merkezi! olarak tanımlanan Buhara'ya gönderdi. 5.000 kişiden oluşan gözcü ve öncü birliğini de Hokand'a gönderdi. Bu küçük kuvvetin ilk galibiyeti 9 Mayıs'ta Hokand'dan bir kalenin alınması oldu⁹³.*” Levant Herald'da Rus işgal politikası şu şekilde ifade ediliyordu. İşgaller sürerken bu işgallerin bölge ekonomisine ve Rusya'ya vereceği kayıp da göz önünde tutuluyordu. Bu yüzden işgallerin aşama aşama ve ticareti sekteye uğratmadan yapılması gerektiğini belirtiyorlardı. Çernayev olası bir başarısızlığın her şeyi tehlikeye atabileceği düşüncesindeydi. Dolayısıyla işgallerin hızlı bir surette gerçekleşmesine isteksizdi. Taşkent'ten yapılan ticaretin dörtte üçü Rusya üzerinden gerçekleşmekteydi. Bu ticaretten en fazla kazançlı

⁹² “Russia and Bokhara”, *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865, s. 276.

⁹³ “Russia In Central Asia,” *The Levant Herald*, Wednesday, 23 August 1865. S.234.

çıkan Rusya idi. Yani yeterince hazırlık yapılmadan Taşkent'e saldırılması askeri bir kaybın yanı sıra önemli bir ekonomik kayıp olarak da Rusya'nın karşısına çıkabilirdi. Rusya'nın yanında sınırdaki tüm ülkelerin hatta İngiliz Hint İmparatorluğu'nun bile Taşkent ve hanlıklarla ticari münasebetleri bulunmaktaydı. Rusya ve Hindistan, Asya şehirleriyle her yıl yükselen bir ticaret hacmine sahiptiler. Münasebetlerin ve ticaretin barışçıl bir karakter içinde devam etmesi beklenilmekte ve ümit edilmektedir. Dolayısıyla tüm planların bu ilişkiler göz önüne alınarak yapılması gerekmektedir⁹⁴.”

Bu esnada Çernayev'in Taşkent işgalini kolaylaştıracak ve İngilizlere karşı elini güçlendirecek birkaç hadise yaşandı. Birincisi Taşkent'in doğu kesiminin hükümdarı Abdurrahman, Çernayev'e sığınarak Rus komutana Hokand hakkında önemli bilgiler verdi. Diğer Rusların, Taşkent yakınlarına kadar geldiğini haber alan ve çıkarlarını Rusya tarafında gören 3.000'e yakın tüccar ve iş adamı Taşkent'ten kaçarak Rus tarafına geçtiler. Taşkent'in en varlıklı tüccarı olan Said Muhammed Azim, Rus lisanına vakıf ve Ruslarla iyi münasebetlerde bulunan bir tüccardı. Taşkent'in geleceğini Rusya'da görmekteydi. Bu nedenle henüz işgal öncesinde Çernayev ile anlaştı. Çernayev, Taşkent'in ele geçirilmesi durumunda ona birçok imtiyaz vaadinde bulundu. Diğer tüccarların da kaygısı benzer şekildeydi⁹⁵. Bilhassa bu ikinci hadise Rusların Taşkent'e saldırmasının ticaretin sekteye uğramaması ve devam etmesi zorunluluğundan kaynaklandığına dair iddialara sığınmasına sebebiyet verdi.

Çernayev'in siyaseten elini güçlendiren en önemli hadise ise şüphesiz Ruslara karşı olası bir Buhara-Hokand hanlığı ittifakını engellemesiydi. Halbuki Buhara karşısındaki Rus yenilgisi İngiltere ve Batılı devletler tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. *Levant Herald*'da yer alan “Rusya ve Buhara” adlı makalede bu hususta kısaca şunlar ifade edilmekteydi. “*Kısa süre önce gerçekleşen Orta Asya'daki Rus yenilgisi dikkatlerin Orta Asya'ya çevrilmesine neden oldu. Batılı devletler, Rus işgalinin püskürtülmesinin, bu güne kadar aralarında savaş ve çatışma olan Buhara ve Hokand'ı ortak bir düşman*

⁹⁴ “Russia in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 23 August 1865, s. 234.

⁹⁵ Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent*, s. 20-21.

karşısında birleştirdiğini memnuniyetle karşılamışlardı. Ancak bu ittifak kısa sürdü. Çernayev'in başarılı diplomatik münasebetleri, ittifak bir yana iki hanlık arasında tekrardan savaş durumunun yaşanmasına sebebiyet verdi”⁹⁶. Rusların Taşkent'e saldırdığı bir sırada Buhara Emiri Hocent'i işgal ederek Hokand şehri kapılarına kadar dayandı. Hokand Hanlığı'nın güney bölgesindeki topraklarının bir kısmını işgal ettiler. Kuzey kısmını da Ruslar işgal etmeye başlamışlardı. Halbuki yıkılan Hokand Hanlığı'nın paylaşılması konusunda Buhara ve Rusya arasında bir anlaşmazlık kaçınılmaz görünüyordu⁹⁷.

Çernayev'in Taşkent'i işgal faaliyetleri uzun süre devam etti. Eylül 1864'te başlayan bu süreç 17 Temmuz 1865'e kadar sürdü. Kuzeyden Rus, Güneyden ise Buhara askerleri müştereken hareket ettiler. 9 Mayıs 1865'te Rus ve Hokand birlikleri arasında Taşkent yakınında Oratepe'de kati bir savaş yapıldı. Hokand hanı Alimkul Beg bu muharebede şehit düştü. Hokand birlikleri Taşkent'e geri çekildiler. Rus kuvvetleri Taşkent'i her yönden kuşatarak aç ve susuz bırakmak suretiyle şehri teslimine zorladılar. Alimkul Beg'in yerine geçen Hudayar Han, Hokand için kaygı duyduğundan Taşkent'i terk etti. Bir kısım Alimkul Beg taraftarı komutanlar Taşkent ahalisini teşkilatlandırarak hiçbir askeri eğitim görmemiş 30.000 kişilik bir milis gücü oluşturdular⁹⁸. Ruslar da, şimdiye kadar işgal edilmiş olan bölgelerin tahkimine ve askerlerin takviyesine dair talimat verdi. Bundan hemen sonra Rus askerleri müstahkem Hocent şehrinde yerleştirildi. Çernayev bu kuvvetlere karşı 1.950 Kossak askeri ve iki top daha getirtti⁹⁹. Rus birlikleri 10-14 Mayıs arası şehri topa tuttu. 15 Mayıs gecesi şehri muhafaza eden Rus askerleri surları aştılar. Çernayev komutasındaki askerler, kadın çocuk demeden binlerce insanın ölümüne sebebiyet verdi. Uzun süre devam eden sokak çatışmaları neticesinde 17 Temmuz 1865'te Taşkent'in kontrolü tamamen Rusların eline geçti. Çernayev kuvvetleri ise sadece 89 kayıp vermişti¹⁰⁰. Çernayev ve arkadaşlarının keyfi hareketleri Petersburg'u bile

⁹⁶ “Russia and Bokhara”, *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865, s. 276.

⁹⁷ “Russia and Bokhara”, *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865, s. 276.

⁹⁸ Bonvalot, *Les Russes dans L'Asie Centrale*, s. 3.

⁹⁹ Bonvalot, *Les Russes dans L'Asie Centrale*, s. 3.

¹⁰⁰ “Russia in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 23 August 1865, s. 234.

rahatsız etti¹⁰¹. Bu nedenle Cizzak bozgunu da buna eklenince Çernayev görevden alındı. Yerine R. I. Romanowski tayin edildi¹⁰².

Çernayev St. Petersburg ile Taşkent arasında münasebetleri pekiştirerek bu şehri Rusya'nın Türkistan'daki yeni başkenti haline getirdi. İngilizlerin, Rus Dış İşleri Bakanlığı ile münasebete geçerek kaygısını bildirmesi üzerine, Gorçakof, Taşkent'in ticari faaliyetlerinin uluslararası ticari kriterlere göre sağlanacağını bildirdi ve bu yöndeki tepkileri bastırmaya çalıştı. Milyutin ve Kryzanovski, Rus yatırımcıların Türkistan ve Taşkent'teki en önemli figürleri oldu. Çar Aleksandre II, 1866 yılında resmi olarak imzaladığı anlaşma ile Taşkent'in Rusya'ya bağladığını bildirdi. Ancak Taşkent'in nasıl yönetileceği henüz tespit edilememişti. Bir gerçek vardı o da resmi olarak bu ticaret kentinin artık Rusya'ya bağlanmış olmasıydı. Bu bağlamda 7 Ekim 1867'de Konstantin Petrovich Von Kaufman, Türkistan Genel valisi oldu¹⁰³. Taşkent'in düşmesi ile Türkistan'ın kaderinin çizildiği bu sırada Avrupa henüz Rusların yeni işgallerle Fergana şehrini tehdit ettiğinden habersizdi¹⁰⁴.

Bundan kısa süre sonra Hokand Hanı Hudayar Han ülkesinin kontrolünü kaybetti 1868 yılında yapılan antlaşma ile Rus hakimiyetine boyun eğdi, böylece Hokand kapıları Ruslar'a açıldı. 1875 yılına kadar halk isyan hareketlerinde bulunsada 1876 yılında Rusya, Hokand Hanlığı'nı lağvederek Fergana Valiliği adı altında Rusya'ya bağlamış vali olarak da Skobelev'i atamıştı¹⁰⁵.

Hokand'ı alan Ruslar Lojistik destek içinde bölgenin yeraltı kaynaklarını işletmeye başladı. Daha sonra Buhara ve Kabil'e doğru yollar açma teşebbüsünde bulundular. Amacı buradan Hindistan'a geçmekti. Bazı İngiliz devlet adamları Rusların bu teşebbüslerinin Hindistan'ı istila etmek gayesi ile yapıldığını iddia ederek endişe duyarken bazıları ise Rusların bu hayallerini imkânsız olarak görmekte hayalden öteye gidemeyeceklerini nitelendirmekteydiler. Bunu

¹⁰¹ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 80-81.

¹⁰² Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent*, s. 24.

¹⁰³ Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent*, s. 21-22.

¹⁰⁴ Bonvalot, *Les Russes dans L'Asie Centrale*, s. 2.

¹⁰⁵ Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, s.215.

imkânsız gören İngiliz devlet adamlarına göre Rus ordusu paha biçilemez Türkistan coğrafyasından uzaklaşırsa büyük bir hata içerisine düşmüş olur. Rusların Türkistan coğrafyasında bulunan dağınık göçebe kabilelerine karşı ilerleyişi kanunsuz olmuş ve oldukça memnuniyetsizlik yaratmıştır. Bu da Rusya için büyük bir tehdit olarak görülmüştür. İngilizlere göre Pencap bilhassa coğrafi bakımdan Kuzey Batı'dan gelecek olası barbar istilalarına karşı doğal bir bariyer olarak görülmektedir. İngiltere'nin Hindistan'daki egemenliğini genişletebilmesi için Pencap'la bağlantı kurma konusunda daha avantajlı konumda olduğu biliniyordu. Ancak Taşkent'in düşmesi İngilizler Rus tehlikesine karşı düşünmeye ve tedbir almaya götürüyordu. İngilizler bu konudaki düşüncelerini Levant Herald gazetesinde şu şekilde belirtmekteydiler: *“Ruslar Hokand'a sahip olarak Pencap'a doğru ilerleme avantajına sahip oldular. İster yakın ister uzak önümüzdeki on yıl içerisinde bir gün Ruslarla karşılaşacak olursak çatışmamız kaçınılmaz olacaktır. Bu bağlamda yapılan uluslararası uyarılar genellikle saldırmak için bir davettir. Böyle bir ortamda karşılıklı husumet ve şüphe durumunda taraflardan biri dilediği zaman bir savaşa sebebiyet verebilir. Biz bu durumda olabildiği kadar güçlü pozisyondayız. Pozisyonumuz çok iyi olduğundan bizim bölgemiz zapt edilemez olarak seçilmiştir¹⁰⁶.”*

Rusların Taşkent ve Hokand'ı ele geçirmeleri Rusya ile Buhara arasında Taşkent'ten Akmesic'e kadar uzanan ortak bir sınır oluşumuna sebep olmuştu. Ruslar bölgede İran, Buhara gibi birtakım devletlerin desteğini alarak ancak Pencap'a kadar ilerleyebilirdi. Lakin İngilizler, bu girişimin lojistik desteği ziyadesiyle sağlanmış mükemmel ve disiplinli bir ordu ile dâhi umutsuz bir girişimden öteye gidemeyeceğini düşünmekteydi¹⁰⁷.

2.2. Buhara Hanlığının Rusya İle Mücadelesi ve Hanlığın Sonu

Rusya Taşkent'in istilasını tamamlayıncaya kadar Buhara Hanlığını mümkün olduğunca bu savaşın dışında tutmaya çalıştı. Hatta Buhara hanlığını, Hive ve Hokand hanlıklarından koparabilmek en azından tarafsız kalmasını

¹⁰⁶ “The Russians in Assia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865. s.98.

¹⁰⁷ “The Russians in Assia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865. s.98.

sağlayabilmek için Buhara'ya askeri mühimmat desteği vermiştir¹⁰⁸. Rusların Buhara ile ilişkilerini olabildiğince iyi tutmasında siyasi askeri hesapları yanı sıra Buhara'yı aynı zamanda bir ticaret ortağı olarak görmesi de önemli bir etkendi. Çünkü Buhara topraklarında önemli ham maddeler bulunuyordu. Ayrıca Buhara, Herat, Kâbil ve Keşmir'e gönderilen Rus mallarının geçit güzergâhında bulunmaktaydı. Buhara keza Orta Asya'da en dindar ve mütedeyyin ahalinin yaşadığı bir hanlık olması dolayısıyla Ruslar'a karşı Türkistan da topyekün bir mücadelenin ocağı haline dönüşme potansiyeline sahipti¹⁰⁹. Buhara'nın siyasi, sosyal, ekonomik önemi 8 Temmuz 1868 tarihli *Levant Herald Gazetesi*'nde şu şekilde vurgulanmaktaydı. "Bu şehir hem büyük hem de verimlidir. Buhara'nın nüfusu yaklaşık 150.000 civarındadır. Buhara önemli bir ticaret merkezidir. Buranın dışarıdan gelen saldırılara karşı kapladığı geniş alan itibarı ile tahkim edilmiş olması gereklidir. Buranın sakinlerinin inancı İslam'dır. Seyyahların anlatımlarına güvenilirse Buhara şehirlerinin halkı dini yönden çok iyi eğitim almış olup oldukça mütedeyyin insanlardır. Şehirde yüzün üzerinde okul ve yüzün üzerinde cami vardır. Dini kurallar ahali üzerin gündelik yaşamda önemli bir yere sahiptir. Din adamlarının insanlar üzerinde çok baskın yaptırım gücü vardır. Orta Asya'da Buhara'dan başka hiçbir Müslüman ülkede Hz. Muhammedin doktrini yönetimde ve bunun yanı sıra insanların manevi kaygılarının giderilmesinde bu kadar genel olarak kabul görmemiştir¹¹⁰.

Buhara aynı zamanda geçmişten beri Orta Asya'daki en büyük politik güçtü. Hanlıklar tehdiye uğradıklarında ondan destek umarlardı. Taşkent'in ele geçirilmesi Buharalılar ile Hokandlılar arasındaki husumet duygularına son vermişti. Fakat Ruslara göre Buhara hanının Hokand Hanlığı'na müdahalesi, bundan böyle hanlığın iç işlerine müdahale şeklinde telakki edilecekti¹¹¹.

Buhara Emiri Muzafferiddin, 1865 yılında Rus Generali Çernayev'e Taşkent'i boşaltmasını istedi. Fakat Çernayev bu isteğine olumsuz cevap verdiği gibi aynı zamanda muhtelif yaptırımlar uyguladı. Taşkent kazası dâhillinde bütün

¹⁰⁸ Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları*, s. 38.

¹⁰⁹ "Russia and Bokhara", *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865, s. 276.

¹¹⁰ "Russia and Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 8 July 1868, s. 559.

¹¹¹ Saray, *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, s. 11-12.

Buharalı tüccarların tutuklanmasını ve mallarının müsadere edilmesini emredince durum daha da kötüleşti¹¹².

Emir Muzaffereddin tüm bu gelişmelere rağmen halen Rusya ile münasebetlerinde çözümden yana olarak diplomatik bir yol takip etmek istedi. 1865 yılı sonunda Necmeddin Hoca başkanlığında bir heyeti St. Petersburg'a gönderdi. Elçi, Taşkent'in Buhara'ya iadesi ve Rus askerlerinin bulunduğu yerde durmasını isteyecekti¹¹³. Lakin elçilik heyeti Petersburg'a giderken, Çernayev'in askerleri tarafından alıkonuldu. Bu haberi öğrenen Buhara emiri Buhara'ya gönderilmiş olan Rus heyetini tevkif ederek mukabelede bulundu. Elçilik heyeti Petersburg'a ulaşmadığı sürece Rus heyetini serbest bırakmayacağını bildirdi. Çernayev, Buhara'ya gönderdiği cevabi mektubunda eğer Rus elçilik heyeti bir saatten fazla alıkonulur ise harekete geçeceğini bildirdi. Çernayev'in teklifi kabul edilmeyince Ocak 1866 yılında Cizzak'a bir keşif birliği gönderdi¹¹⁴. Birliğin gönderilmesinin ardından Çernayev de Buhara topraklarına girdi: “*elçilerimle karşılaşınca kadar ilerlemeye devam edeceğim*” diyerek ultiimatı verdi¹¹⁵. Evvela Sir Derya Nehri'ni geçen Çernayev, Cizzak kalesine hücum etti¹¹⁶. Buhara kuvvetleri bu kaleleri iyi müdafaa ettiği için geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Rus kuvvetleri geri çekilirken de Buhara süvarilerinin saldırıları karşısında bozguna uğradılar. Çernayev'in bu başarısız hamlesi onu yerinden etti. Mart 1866'da yerine General Romanovski geçerek Buhara ile mücadeleye devam etti¹¹⁷. Romanovski'nin gelmesiyle Rus askerleri ile Buhara kuvvetleri arasında yeniden çarpışmalar başladı. Rus general ufak tefek çarpışmaları bahane ederek Buhara kuvvetlerine hücum etti. Ani ve umumi taarruz ve topçu ateşleri karşısında aciz kalan Buhara kuvvetleri yenilgiye uğradı. Ruslar 7 Haziran 1866'da Hocent'i işgal ettiler. Hocent'in kaybedilmesi üzerine Buhara Emiri Muzaffereddin, Rus elçilik heyetini serbest bırakarak sulh istedi. Ancak Rus komutan büyük bir

¹¹² Saray, *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, s. 12.

¹¹³ “The Russians in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 1 July 1868, s.155.

¹¹⁴ “The Russians in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 1 July 1868, s.155.

¹¹⁵ Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları*, s. 76.

¹¹⁶ “Bokhara News”, *Allens Indian Mail*, 16 Sept 1868, s. 917.

¹¹⁷ Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent*, s. 24.

tazminat ile birlikte daha başka ağır şartlar ileri sürdüğünden anlaşma sağlanamadı¹¹⁸.

Rus ilerlemesi karşısında Emir Muzaffereddin, Muhammet Parsa Efendi başkanlığında bir elçilik heyetini ilk olarak Hindistan'a ardından Osmanlı Devleti'ne gönderdi. Elçi Hindistan'a ulaşarak Hindistan genel valisi John Lawrence'ye ve İngiltere kraliçesine yazılan mektupları teslim etti. Mektupta Buhara'nın genel durumundan bahsedildikten sonra Ruslar'ın Buhara'ya karşı baskı ve saldırganlıklarını sona erdirmeleri için yardım talep ediliyordu. Fakat heyet burada istediği cevabı alamadı. İngiltere Hükümeti bir yıl önce benzer taleplerle gelen Hokand elçisine verdiği cevabın benzerini bu defa Buhara elçisi Parsa efendiye de verdi. Gerekçeler şu şekildeydi: Her şeyden önce doğrudan bir yardım için Buhara çok uzaktı ve İngiltere bölgedeki sorunlar hakkında yeterli bilgiye sahip değildi. Buhara emiri kendi sorunlarını kendisi çözmeliydi. İngiltere kraliçesine gönderilen mektuptan da istenilen cevap alınmadı. Bundan kısa bir süre sonra Türkistan'ın işgal siyasetinin seyrini değiştirecek bir atama ile 7 Ekim 1867'de Konstantin Petroviç Von Kaufman, Türkistan Genel valiliğine getirildi¹¹⁹. Kaufman 1868'de göreve başlar başlamaz Buhara emirine bir elçilik heyeti gönderdi. Ancak, Kaufman'ın sunduğu şartlar çok ağır olduğundan kabul edilmedi. Bunun üzerine Kaufman, emrindeki askerlere Semerkant'a doğru harekete geçmeleri için hazır olmalarını emretti¹²⁰.

Bundan yaklaşık iki yıl önce aslında Ruslara Semerkant yolunu açan İrcar savaşı meydana gelmişti. 7 Mayıs 1866'da İrcar'da Rus kuvvetleriyle Buhara kuvvetlerinin karşı karşıya geldiği bu çetin savaşı Ruslar kazanmış Buhara ordusu 5.000'e yakın kayıp vermişti. Bu savaş Buhara'nın geleceğini hatta varlığını tehlikeye sokmuştu. Nitekim İrcar mağlubiyeti Ruslar'ı Mayıs 1866'da Hocent aynı yılın eylül ayında da Oratepe'nin yolunu açarak bu kentlerin Rus işgaline uğramasıyla sonuçlanmıştı.¹²¹. General Kaufman'ın göreve gelmesi ile başlayan

¹¹⁸ Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları*, s. 76.

¹¹⁹ Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent*, s. 21-22.

¹²⁰ "Bokhara News", *Allens Indian Mail*, 16 Sept 1868, s. 917.

¹²¹ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 94.

yeni süreçte Buhara topraklarındaki son savaş yani Semerkant için hazırlıklar tamamlanmıştı.

Buhara hanlığının varlık kenti olan Semerkant şehrinin düşmemesi için Buharalılar tüm güçleriyle karşı koydular. 1 Haziran 1868 tarihli Levant Herald gazetesinde Semerkant'ın düşüşü ve Rusların işgal gerekçeleri Rus resmi kaynaklarına dayandırılarak ayrıntılı bir şekilde verilmekteydi. Ruslar'ın işgal gerekçeleri ana hatlarıyla şöyle idi: "Ruslara ait bölgeler Buhara birlikleri tarafından defalarca yağma akınlarına maruz kalmıştır. General Von Kaufman sonunda bu yağmacı akınları durdurmaya karar verdi. 25 Mayıs 1868 tarihinde saat 4'te Semerkand ile Yangı Kurgan (Yeni Kurgan) arasında yolun ortasında bulunan bir Taşköprü (Tarch Kupruck) üzerinden geçti. Rus ordusu, buradan sonra Taşköprü'nün yakınında bulunan Zerefşan (Zarafchan) nehri boyunca ilerlediği esnada vadi boyunca yeşil alanın düşman kuvvetleri tarafından tutulduğunu gördü. Buhara askerleri de Rus askerleri gibi benzer şekilde vadi boyunca aralıklarla silah atışı yaparak ilerlemeye çalışıyordu. General Von Kaufman, bazı Semerkand beylerine ahalinin ve din adamlarının savaştan zarar görmeyeceğine dair güvence vermişti. Kaufman bunun için Albay Petruschefski'i yüz kişilik bir Kossak kuvveti ile birlikte, düşman saldırılarının durdurulması için görevlendirdi. Buhara tarafından saldırı olmadıkça karşılık verilmeyecekti. Lakin Petruschefski'e Buhara tarafından ateşle karşılık verildi. Zerefşan Nehri'ne yakın çayırılar üzerinde çok fazla Buhara askerleri olduğu tespit edildi. Yüksek ve sarp yerlere yerleşen Buharalılar nehirden geçişi önlemekte kararlı görünüyordular. Dere derin ve hızlı akıyordu. General Von Kaufman geçişin çok zor olacağını söyledi. Öğle vakti Buhara Kuvvetlerini komuta eden Nizameddin ile görüşmek üzere bir heyet gönderdi. Heyet Rus askerlerinin hiçbir şekilde geri çekilmeyeceğini, kamplarını terk etmeyeceklerini bildirdi. Aynı zamanda şunu da ekledi. Eğer Buhara Emir'i barış istiyorsa ordularını hemen geri çeksin. Heyetin Buhara yetkilileriyle görüştüğü esnada Albay Strandman komutasında dört yüz Kossaktan oluşan ve yanlarında dört adet top bulunan askeri birlik dört bölüğe ayrıldı. Bu kuvvetler ilerlemeye devam etti, yolun sağ cenahını askerlerden temizledi. Saat öğleden sonra 2 civarıydı, bir başka Rus heyeti Buhara'ya ulaştığı halde Nizameddin'in kuvvetleri halen geri çekilmemişti. Bunun üzerine General Kaufman, Nizameddin ile yeniden irtibata geçti. Buhara Emiri gönderdiği cevapta

anlaşmayı kabul ettiğini bildiriyordu. Emir'in gönderdiği barış mektubu farsça olarak yazılmıştı. Lakin anlaşma Kaufman tarafından gönderilen anlaşma metni olmayıp Emir tarafından yazılan başka bir anlaşma metniydi. Bu mektubun gönderilen mektuptan farklı olduğu anlaşıldı. Anlaşmayı okuyan heyet hayretler içerisindeydi. Emir daha önce yaptığı gibi yine hile yoluna başvurmuştu. Saatler ilerledikçe Buhara askerleri yükseklerle çekilmekle kalmayıp Rus askerlerinin ikmal yollarını da ateş altına aldı. 21 bölükten oluşan Rus askerleri ile birlikte 450 Kossak kuvveti beraberinde ki 16 top ile birçok bölüğe ayrılarak düşman hattına doğru ilerledi. İki bölük keskin nişancı, altı bölüğün arkasında konuşlanmış her üç kanat da bu şekildeydi. İkinci hatta 6 bölük konuşlanmış sağ kanat, (bunlar Afganlardan oluşuyordu) ve 3. ve 5. bölük ise sol taraftaydı bunlar da istihkâmcılardı. Dört top sağ cənaha konuşlandırılmıştı. Geriye kalan askerler de levazımcıydı. İlk bölüğe Albay Abramof komuta ediyordu. General Golovaschef (Golovoçev) ise sağ cənadaki diğer birliklere komuta ediyordu. Sol cənadaki bütün birlikleri komuta eden General Von Kaufman hemen saldırı emri verdi. Rus askerleri Buhara topçu ateşi ve tehdidi altında cesaretle ilerleyerek nehre daldılar ve çok fazla asker nehrin karşı kıyısına geçti ve Buhara askerlerinin bulunduğu yere ulaştılar. Buradan tepelere doğru ilerlediler. Sağ cənadaki birlikler haç ateşi ile birlikte ilerlediler. Sol cənaha ilerlemek de hayli zor oldu. Buhara askerleri yüksek tepelere toplarını yerleştirmiş olup vadiyi top ateşine tutuyordu. Rusların ise buna karşılık 20 topları vardı. Çatışmanın sonunda Rusların kaybı Buhara askerlerine oranla önemsizdi. Bir aralık Buhara emiri elçisini Kaufman'a göndererek yenede barış teşebbüsünde bulunsa da Kaufman bunu bir aldatmaca olarak gördü ve teklifi geri çevirdi. Kaufman komutasındaki kuvvetler iki günde 50 mil ilerleyerek Buhara topçularının çoğunu etkisiz hale getirdiler ve oldukça güçlü bir pozisyon elde ettiler. Kaufman geri çekilmekte olan Buhara askerlerini takip ederek Semerkant'a kadar yaklaştı. Semerkant sakinlerine şehri teslim etmelerine dair haber gönderdi. Semerkantlılar geri çekilmekte olan Buhara askerlerine kapılarını açmadılar. General Kaufman ordularının başında yanında Afgan askerleri de bulunduğu halde Semerkant'a girerek şehri teslim aldı"¹²².

¹²² "The Russians in Central Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 1 July 1868, s. 155.

Böylelikle Türkistan genel valisi General Kaufman önderliğinde Rus ordusu Buhara kuvvetlerini yenilgiye uğratarak Türkistan genel valisi General Kaufman önderliğinde Rus ordusu Buhara kuvvetlerini yenilgiye uğraSemerkant'a hâkim oldu. Rus ilerlemesi durmayınca Buhara emiri, Kaufman'la anlaşmak zorunda kaldı. 23 Haziran 1868 yılında yapılan anlaşma ile Buhara Hanlığı topraklarının yarısından fazlasını kaybetmiş oldu. Ayrıca toprakları Rus ticaretine açılacak ve Buhara büyük bir savaş tazminatı ödeyecekti. Böylece Buhara Hanlığı Rusya'nın bir vassalı haline dönüşmüş oluyordu¹²³. Durumlar bu şekilde ilerleyince de Osmanlı devleti ile diplomatik bir girişime ihtiyaç kalmamış oluyordu. İngilizlerin Türkistan'a bakışını yansıtmaları ve asıl endişelerinin ne olduğunu ortaya koyması bakımından çarpıcı bilgiler Levant Herald gazetesine şu şekilde yansımıştır. şu şekilde anlatılmıştır.

“Buhara emirinin kaderi ile ilgili hiçbir endişemiz yok, onun Ruslara köle ya da müttefik olması bizim açımızdan eşit bir durumdur. Ancak Buhara'nın işgali Rus güçlerine Afganistan'ın kapılarını açacaktır. Biz Afganistan'da Ruslar için iyi bir bariyer oluşturabiliriz, bizim imha olmaya niyetimiz yok. Politikamızı da bu yönde belirlemeliyiz. Afganistan'ın özgürlüğüne de saygı duymalıyız. Afganistan'ın pozisyonu Hindistan'ı dışarıdan tehdit edebilecek tüm yabancı güçlere göre belirlenmelidir. Afganistan'ı her türlü tehlikelerden korumak bizim görevimiz ve hakkımızdır İngiltere ve Hindistan'ın avantajı ve menfaatleri için bu politika muhafaza edilmelidir”¹²⁴. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere İngilizlerin bölgeye yönelik politikaları klasik sömürgecilik ve İngiliz çıkarları üzerine inşa edilmişti. Dolayısı ile Rusların Afganistan'a inme düşünceleri en çok İngilizlerin çıkarlarına engel teşkil etmekte, Hindistan ve Uzakdoğu'daki sömürgeler için güçlü bir tehdit oluşturmaktaydı.

2.3. Hive Hanlığı'nın Rusya İle Mücadelesi ve Hanlığın Sonu

Tarih boyunca İpek Yolu'nun önemli kentlerinden biri olan ve Harezm bölgesi içerisinde yer alan Hive, Hazar Denizi'nin doğusu, Aral Gölü'nün güneyi

¹²³ Andican, *Osmanlı'da Günümüze Türkistan Hanlıkları*, s. 232.

¹²⁴ “Asya'da Rus İlerlemesi”, *The Levant Herald*, Wednesday, s. 16 September 1868, s. 242.

ve Amu-Derya Irmağı'nın batısında Palvan Kanalı'nın kıyısında yer alan müstahkem ve stratejik bir konumdaydı¹²⁵. Rusların böylesine ehemmiyete sahip olan Hive hanlığını ele geçirme düşünceleri henüz I. Petro döneminden itibaren Türkistan umumi siyasetinin önemli bir evresini oluşturmaktaydı. Ali Suavi, Rusya'nın Hive siyasetini I. Petro'nun sözleri ile kısaca şu şekilde özetlemektedir. “*Bir kere Hive’yi alırsak öte yakası bizim olur*” demiştir. Petro'nun bu düşüncesi aslında Hazar Denizi'nde gemiler inşa ederek, Hive’yi ve Ceyhun’u alarak Rusya’ya Hint yolunu açmak idi. Bunun için 1717, 1718 tarihinde iki kere Prens Bekoviç kumandasında Hive üzerine asker gönderdi. Hiveliler, Ruslara ibret olsun ve korku salsın diyerek Bekoviç’in derisini yüzüp tabakladılar. Ruslar, bunu pek fena ve kötü bir muamele olarak gördüler. Özbekleri buna dayandırarak vahşi ve barbar olarak gördüler. Lakin Özbeklerin böyle bir muamelede bulunmalarının sebebi vardı. Zira Prens Bekoviç denilen bu kumandan Tatar ve Moskov askerine kumandan olup hem vatanını, hem de din kardeşlerini Rusya için vurmaya gelmişti¹²⁶. O vakit Hive Özbekleri düşman askeri başında zaten kendilerinden olan bu mürtedi görünce galeyana gelip bu adi cezaya kanaat getirdiler. Maiyetinde bulunan bütün Moskov askerlerini kılıçtan geçirdiler. Bekoviç’in Hazar Denizin’de bulunan ihtiyat ve istihkâm askerleri haberi duyunca gemilerine binerek Astrahan’a kaçtılar. Oralarda yapımına başlamış oldukları kale ve istihkâmâtı yarım bıraktılar. Bu hadiseden sonra Rusya uzun bir süre Hive’yi ele geçirme düşüncesinden vazgeçti¹²⁷.

19. asra gelinceye kadar Hive’ye yönelik her hangi bir teşebbüste bulunmayan Rusya’nın amacı Amu Derya’ya bir geçit sağlamaktı. 1835 yılında Orenburg Genel Valisi Perovskiy, Rus Çarı I. Nikolay’a mektupla başvurarak Hive Hanlığı’na karşı imparatora nefret uyandırmaya çalıştı. Hive hanlarının Rusya’ya karşı düşmanlık ettiklerini, ticaret kervanlarını talan ettiklerini hatta Rus esirlerine vahşice davrandıklarını söylemiştir. Mektubunda Hivelileri kültürsüzlük ve cahillik ile suçlamayı da ihmal etmemiş, bu şekilde General Perovskiy, imparatoran, Hive Hanlığı’na karşı askerî saldırı için izin alırken hiçbir şeyden

¹²⁵ Seda Yılmaz Vurgun, “XIX. Yüzyılda Kongrat’lar Döneminde Hive Şehri”, *Turkish Studies*, C. 8, S. 7, Sonbahar 2013, s. 765.

¹²⁶ Suavi, *Hive Hanlığı*, s. 6.

¹²⁷ Suavi, *Hive Hanlığı*, s. 6-7.

çekinmemiştir. Aynı zamanda bu hanlığın işgalinin nasıl bir zenginliği de beraberinde getireceğine dikkat çekmiştir. 1839'da yapılan Hive seferi başarısızlıkla sonuçlanınca Rus imparatoru I. Nikolay, General Perovskiy'in orduyu geri çekmesini istemiştir. 1839 yılındaki askerî saldırılarda devlet bütçesinden harcanan 1.700.000 som boşa gitmiş, ayrıca birçok asker ve sivilin öldüğünü, yiyecek ve giyecek harcandığı da hesap edilirse zararın son derece büyük olduğu görülecektir¹²⁸.

Rusya bundan sonra daha teşkilatlı bir şekilde Hive'yi muhasara etmeye çalıştı. Bunun için donanmadan istifade etti. Rusların 1853 yılında Aral Denizi'nde üç yelkenli ve iki demir tekneli vapuru bulunuyordu. Bu vapurları İsveç'te yaptırıp Petersburg'a ve oradan Aral'a parça parça nakletti. Bunları Aral Denizi'nde yeniden monte etti. Rusya bu vapurları işletmek için Don Nehri üzerinden kömür nakletti. Türkistan'ın bir bölümünü işgal ettikten sonra Çimkent'e 22 saatlik mesafede kömür madenlerine ulaştı ve bu madenleri vapurlarla ihraç etmeye başladı¹²⁹.

1854 yılı ilkbaharında Rusya Petrovskiy idaresinde 17.000 askere Hive'ye girmeleri için talimat vermiştir. Ancak Hive'nin ele geçirilmesi o kadar kolay olmadı. Ruslar, Hive Hanı ile bir muahede yaparak fetih planlarını daha sonraya bıraktılar. Fakat 1856-1859 yıllarında Rusya, Hazar Denizi'nin Mangışlak yarımadasında, 1859 yılında, adını Novo Aleksandrovsk'a çevirdikleri Novo Petrovskiy isimli bir liman inşa ederek burada hareket üssü meydana getirmeye muvaffak olmuşlardır¹³⁰. Ruslar, diğer bölgelerde olduğu gibi Hive'ye doğru hareketinde ele geçirdiği bölgelerde de limanlar, kaleler ve müstahkem mevkiiler inşa ederek varlığını kalıcı hale getirmekte bu da bir sonraki hedefe kapı aralamaktaydı. Levant Herald gazetesinde özetle Aral'ın zaptı ve Hive hakimiyeti hakkında şöyle deniyordu: "*Ruslar Aral denizinin düzlüklerine kesin bir şekilde yerleşmişlerdi. Rusların Hazar Denizi'nin doğusunda ilerleyişi karşısında Batı Avrupa'nın kafası Rum meselesinden daha da karıştı. Avrupalılar, Rusya'nın*

¹²⁸ Hamit Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVII-XX Asır Başları)*, Çev. Ayhan Çelikbay, TTK, Ankara 2007, s. 55-56.

¹²⁹ Suavi, *Hive Hanlığı*, s. 10-11.

¹³⁰ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s.100; Suavi, *Hive Hanlığı*, s. 11.

*eskiden Jaxartes olarak bilinen Sir Derya'yı ilhak ederek Hazar denizine ineceğini düşünüyordu. Bu nehir yatağı boyunca müstahkem mevkiiler inşa eden Rusya, aynı zamanda Hive karşısında üstün duruma geçmiş bulunuyordu”*¹³¹.

Ruslar, 1869 yılında Hazar Denizi'nin doğusunda başlattıkları Karasnev ve Deski Kalesi inşa faaliyetlerini, 1870 yılında da devam ettirdi. Haritalar çizdirdi ve yollar açtı. 1871'de Rus askerleri Hive'nin çıkış noktalarını zaptetti. Hazar Denizi'ndeki donanmasını ikmal etti. Ayrıca Atrek Nehri, Cürcan ve adalarını aldı¹³².

Rusların Hazar denizinin sağ kıyılarında görülmesi İran'ı da rahatsız etmişti. Fakat Rusya 1869 yılında Atrek Irmağı'nı her iki memleketin sınırı olarak gören bir anlaşma yaparak İran'ı tarafsız hale getirmişti. Rus birlikleri 1869'dan beri Mangışlak ve Krasnovodks yönünden Hive bozkırlarına doğru ilerliyordu. 1871 de Sarıkamış'ı işgal ettiler. Bu işgallerden sonra Hive hanlığı toprakları, Orenburg, Taşkent ve Hazar Denizi yönünden üç taraftan sarıldı. Rusların saldırganlığı karşısında aciz kalan Hive Hanı Muhammed Rahim, bir çıkar yol aradı ve bu hususta yardım almak üzere Mangışlak yarımadasında tanınan ve saygı duyulan bir isim olan İşan Nur Muhammed'i çağırarak ondan bu husustaki tavsiyelerini rica etti. İşan bu konuda şöyle dedi: *“Rusların yıllardan beri önümüzde bir boa yılanı gibi durduğunu gördünüz. Buna mukabil ne yaptınız? Bu hususta o zaman, birçok defa dikkatinizi çekti isem de, sözümü dinlemediniz. Şimdi artık vakit çok geçtir”*¹³³. Muhammed Rahim Han önünde duran bu tehlikenin çok geç farkına varmıştı ancak tedbir alacak durumda da değildi. Bu nedenle tekrar yardım talebinde bulunmak için İran Şahına, Osmanlı Sultanına ve Çin İmparatoruna elçiler göndererek yardım isteğinde bulundu¹³⁴.

General Kaufman, Muhammed Rahim Han nezdine elçiler göndererek Hive'yi boyunduruğu altına almanın yollarını denedi. Hive Hanı, bu teklifi reddedince Kaufman'ın istediği ortam oluşmuş oldu ve Hive'nin işgali hususunda

¹³¹ “Russian Progres in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 24 October 1866, s. 299.

¹³² Suavi, *Hive Hanlığı*, s. 12-13.

¹³³ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 101.

¹³⁴ “The Russian March to Khiva” *The Levant Herald*, Wednesday, 7 May 1866, s. 146.

3 Aralık 1872’de St. Petersburg’u ikna etti. Harekatın idaresi Türkistan Genel Valisi Von Kaufman’a verildi. Kaufman Türkistan seferinin son halkasını tamamlayacak olan Hive seferi için hazırlıklara başladı. 5 Nisan 1873’te Buhara Hanı, Kaufman’a haber göndererek karşısında beklediğini göstermek için Kaufman’ı selamladı¹³⁵. Bahn ve Orenburg’daki kuvvetler teçhiz edildi ve hazır hale getirildi. Bu ordular Mangışlak ve Krasnovodsk arasında bulunan Kinderli Körfezine indirildi. Orduların büyük bir kısmı Tekke, Tobodor, Kırgız ve diğer aşiretleri aşmak üzere gönderildi¹³⁶. 1873 yılının Ocak - Mayıs ayları boyunca General Kaufman idaresindeki Rus birlikleri daha önce zapt ettikleri çıkış noktalarından Hive üzerine harekete geçti¹³⁷. Hive Hanlığı taarruzlara karşı koyabilecek durumda değildi. Bu esnada Özbekler, Sartlar, Karakalpaklar, Farsiler, Kırgızlar, Ruslar ve sonradan yerleştirilen Türkmenlerle birlikte Hive Hanlığı’nın nüfusu 500.000’i buluyordu¹³⁸. Düzenli ordusu ise 1000 civarındaydı. Diğer kuvvetleri ise başıbozuk olup ordu disiplininden yoksundu. Bunlar Özbekler ve Sartların yanı sıra Türkmenler, Karakalpaklar ile Kırgızlardan alınan askerlerden oluşmaktaydı. İngiliz gazetelerinin belirttiğine göre Hive ordusunun tek dirençli tarafı Avrupa’dan temin etmiş oldukları 3000 iyi tüfeğe sahip olmalarıydı¹³⁹. Bu tüfekler sayesinde Hive gönüllüleri Rusları hayli zorladılar ve Ruslara karşı üç aydan fazla bir süre mücadele ettiler. 17 Mayıs 1873 yılında General Kaufman, 5000 askeri 1500 atlı süvari, 9.000 deve, 32 top, dört demir feribot ile Hive şehrini teslim aldı. Hive Hanı’nı 17 Mayıs 1873 akşamüstü ele geçirerek hapse attı¹⁴⁰.

Ruslar Hive’ye girdiği zaman Muhammed Rahim Han buradan uzaklaşarak Türkmen kabilelerine sığındı. Yerine kardeşi Seyit Ahmet Atacan Tura lider seçildi amcası Seyid Ahmet Tura da liderlik yarışına girdiği sırada halk arasında karmaşa yaşandı ve Ahmet Tura şehri Ruslara teslim etti. General

¹³⁵ “March of the Khiva Expedition”, *The Levant Herald*, Wednesday, 7 May 1873, s. 141; “The Khiva Expedition”, *The Levant Herald*, Wednesday, 14 May 1873, s. 154.

¹³⁶ “The Khiva Expedition”, *The Levant Herald*, Wednesday, 30 April 1873, s. 140.

¹³⁷ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s.102-103.

¹³⁸ *A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva under General Perofski*, Translated From the Russian for the Foreign Department of the Government of India, Calcutta 1867, s. 93.

¹³⁹ “The Khiva Expedition”, *The Levant Herald*, Wednesday, 30 April 1873, s. 140.

¹⁴⁰ “The Khiva Expedition”, *The Levant Herald*, Wednesday, 28 May 1873, s. 170.

Kaufman tarafından Hive'ye çağrılan Bahadır Han yeniden ülkenin başına getirildi ve Hive Hanı ile Ruslar arasında on sekiz maddeden oluşan bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre: Hive Hanlığı, Rusya'ya tabi olacak ve diğer Türkistan Hanlıklarıyla ittifak edemeyeceği gibi Rusya'nın Taşkent Valisinden izin almadan onlarla harbe giremeyecekti. Hive Hanlığı ve Rus toprakları arasındaki sınır Amuderya olarak kabul edilecek, buranın sağ tarafındaki kıyıları Rusya'ya geçecektir. Amuderya üzerinde gemi işletmesi sadece Rusya'ya ait olacak. Hive ve Buhara ahalisinden birisi bu imkândan yararlanmak isterse izne tabi tutulacak ve Gemisine Rus bandırası çekecek. Rus tüccarlar Hanlık sınırları içerisinde serbestçe dolaşabilecektir. Rus tüccarlar bütün vergilerden muaf tutulacaklar. Rusya vatandaşlarına hanlıkta taşınmaz mülk edinme izni verecektir. Hive'de bulunan tüm esirler serbest bırakılacak ve bir daha böyle bir durum içerisine girilmeyecektir. Ayrıca Hive hükümetinin kötü idaresinden dolayı sevk edilecek Rus askerinin toplam masrafı için Hivelilerden 2.200.000 ruble tazminat alınacaktır¹⁴¹. 1873 Tarihli "Ruslar Hive'de" adlı Levant Herald Gazetesi'nde yayınlanan makalede bu hususta özetle şunlar ifade edilmekteydi. *"The Times gazetesini Rusların Hive'de kazandıkları onurlu ve faydalı zaferden bahsediyor. Han Rusların Hive'ye nüfuzundan sonra Rus İmparatorundan saygıyla söz eden bir bildiri yayınladı. Hive hanlığındaki bütün köleler özgürdür, bundan sonra köle ticareti sonsuza dek kaldırılmıştır. Bütün köleler Hive ahaliyle eşit statüde olacaktır. İsteyen doğduğu vatanına dönecektir. Böyle bir kararnamenin çıkmış olması için gereken tek şey Rusların Hive çıkarması mıydı? Rus hırsı Hive'de kendini yine gözler önüne serdi, St Ptersburg dış politikası Avrupa ahlaki anlayışına aykırı olduğu düşünerek, böyle bir maslahatta bulunduğu için gurur duydu. Siyasi ve ticari gelişimin kaba halinin Orta Asya'ya dikkatleri çevirdiği dönemde Rusya, Avrupa'nın Doğu sınırında halen askeri bir mutlakliyetin karakterini koruyan bir imparatorluktur. Ruslardan başka hiçbir Avrupalı ülke yok mu bu bölgelere medeniyet götürecektir?"*¹⁴².

Rusların daha önceki işgallerinde olduğu gibi Hive işgalinden doğacak olumsuz tepki ve sonuçları bertaraf etmek gayesiyle, Rus ifadesiyle Barbar

¹⁴¹ Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamaları*, s. 98.

¹⁴² "The Russians in Khiva", *The Levant Herald*, Wednesday, 6 August 1873, s. 230.

toplumlara Batı medeniyeti taşımak bahanesiyle böyle bir yola gittiği aşıkardı.

Rusya 1715 yılından itibaren peşine düşmüş olduğu tarihi hedefine 1873 yılında Von Kaufman ile beraber ulaşmış oldu. İlhak edilen bölgeler 1873 yılında Amu Derya Sancağı haline getirildi ve 1874 yılında ismi Amu Derya Şubesi olarak değiştirildi. Sancak veya Şube valisinin hanlığı kontrol görevi bulunmaktaydı. 1874 yılında hanlığın yönetim merkezi olan Taht şurası ortadan kaldırıldı. Merkezi Pero Aleksandrovsk'ta olan şube 1887 yılında Türkistan Genel Valiliği'nin Sir Derya Bölgesi idaresine bağlandı. Ruslar, 9 Mart 1874 Hazar Denizi Etrafı Sancağı'nı kurdular bu sancak 9 Şubat 1890 Hazar Denizi Etrafı Eyaleti haline getirilerek Rus savaş başkanlığı tarafından kontrol edilmeye başlandı. 1897 yılında eyalet Türkistan Genel Valiliği'ne bağlandı. Bu idari tedbirler hanlığın 1920'lerde ortadan kaldırılmasına ve 1924'te Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin tasfiye edilmesine kadar yürürlükte kaldı¹⁴³. Hive'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesi, modern teçhizatlı Rus ordusuna Afganistan yolunu açtı¹⁴⁴. Bu tarihten sonraki Rus-İngiliz rekabeti Afganistan üzerine yoğunlaştı.

¹⁴³ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 105-106.

¹⁴⁴ "The Khiva Expedition", *The Levant Herald*, Wednesday, 30 April 1873, s. 140.

III. BÖLÜM

TÜRKİSTAN'IN İŞGALİ SONRASI AFGANİSTAN ÜZERİNE RUS-İNGİLİZ REKABETİ VE LEVANT HERALD'TAKİ YANSIMALARI

3.1. Afganistan Üzerine Rekabet

Çarlık Rusya'sı hanlıkları tamamen ilhak ettikten sonra idari olarak bu üç hanlığı 11 Temmuz 1867 tarihinde Türkistan Askeri Valiliği bünyesinde topladı. Askeri Valiliğe General Kaufman tayin edilmiş, kendisine her türlü hareket serbestisi verilmişti. Kaufman bu salahiyyetle adeta Türkistan'ın “Taçsız Kralı” ya da “Yarı Padişahı” olmuştu. General Kaufman vali tayin edilmesini müteakip çoğunluğu Taşkentli tüccarlardan oluşan temsilciler meclisi toplantısında: “*Çar'ın emriyle Sirderya ve Semirchy oblastlarından oluşan Türkistan Askeri Valiliği'ne tayin edildim. Gözetimime bırakılan topraklarda sulh ve sükunun muhafazası için Çar gerektiğinde savaş ve barış yapma yetkisini bana vermiştir.*” Diyerek bütün yetkilerin kendisinde toplandığını ilan etmişti¹⁴⁵.

İngilizler Taşkent'in düşüşünde olduğu gibi Semerkant'ın düşüşünde de hayli telaşlandılar. Artık tüm hesaplar Rusların Afganistan'a da saldırmaları üzerine yapılmaya başlandı. Türkistan Eyaleti Askeri Valiliği'nin güneyinde yakın bir mesafede Afganistan'ın en meşhur ve büyük şehirleri olan Kabil, Herat ve Kandahar bulunmaktaydı¹⁴⁶. Hanlıkların işgali sonrasında Avrupa siyasetinde ve kamuoyunda bu toprakların da Ruslar tarafından ele geçirileceğine dair genel bir kanı ortaya çıktı. Ruslar hanlıkların işgali öncesinde ticaret yollarının güvenliği için hanlıklara muhtaç olduğu gibi şimdide Afgan kabilelerine muhtaçtı. Bu Ruslar için benzer bir bahane oluşturabilirdi¹⁴⁷. İngiliz Hindistan Valiliği'ne sınır bir coğrafyada yer alan Afganistan bugüne kadar Hintlilere kötü bir komşuluk sergilememiştir. Ruslar, yeni komşuları üzerinde bir düşünce geliştirmeden önce Türkistan'da hayli tahkimat yapmak zorundaydılar. 26 Nisan 1865 tarihli Levant Herald Gazetesi'nde “*Rusların büyük dağları aşarak*

¹⁴⁵ Saray, *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, s. 17-18.

¹⁴⁶ “The Russian Defeat in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 170.

¹⁴⁷ “The Russian Defeat in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 170.

Afganistan'ı ele geçirmeleri oradan da Hindistan'a inmeleri meşhur general Hanibal'in Alpleri Aşarak İtalya'ya girmesi gibi bir şey olurdu.” şeklinde ifade edilmekteydi. Halbuki İngilizler, bu hamleyi imkânsız görürken, bu esnada Rus generaller, çoktan Peşaver'e doğru yola koyulmuş bulunuyorlardı¹⁴⁸.

Rusların hanlıkları işgali süresince İngilizler hep teyakkuzda oldular. Levant Herald gazetesinde “hanlıkların işgaline seyirci kalan” İngiliz makamları ağır dille eleştirilmekteydi: “*Şimdiye kadar Rusya açısından uyanık bir politika izlenirken ve de 28 yıl önce İngilizler daha fazla endişe ve panik içerisindeyken, şimdi buna tezat teşkil eden sakinlik neden?*” Şeklinde kaygılar dile getirilmekteydi¹⁴⁹. Kırım Savaşı'na yol açan benzer bir hata içerisinde düşmesine karşı Ruslar kesin bir dille uyarılmışlardı. Ruslar Türkistan'dan Afganistan'a doğru ilerlemeye devam ederlerse Hindistan'ın Kuzeybatı sınırındaki komşusunda yeni sorunlara yol açacağından gerek Rusya gerek de İngiltere'nin böyle tehlikeli komplikasyonlardan kaçınması istenildi. Pencap'ın İngiliz Hindistan Valiliği'ne dâhil edilmesinden sonra buradaki İngiliz sınırı kuzeybatı çölleriyle sınırlandı. Bu esnada Rusya ile İngilizler arasındaki mesafe yüzlerce mil uzaktaydı. Hanlıkların işgali sonrasında ise bu mesafe 300 mile kadar düştü. Bu gelişmeler yeteri kadar endişe vericiydi. Rusya bu kadar uzakta iken tehlike varken şimdi tehlikenin boyutu kat be kat artmıştı. İngilizlerin Pencap'ı ele geçirmesi sadece düşmanları ve Hindistan içindeki rakip güçleri ortadan kaldırmıyor Hindistan'ın kapılarını tamamen İngilizlere açıyordu. Asya'da Ruslara ait yollar yokken, İngilizler Hindistan'ın her yerine yollar açtı. Ruslar Hindistan'a doğru niyetlerini eyleme dönüştürmek istediklerinde hiçbir müttefik bulamayacaklar. Ruslar, yalnızca bir yöneticinin Çarın emri ile yayılcılık yapmaya çalışan bir İmparatorluktur. Unutulmamalıdır ki Hindistan'ın tek başına nüfusu Rusya'nın nüfusundan çok daha fazladır. Aynı zamanda yeraltı ve yerüstü kaynakları da Rusya'ninkinden çok üstündür. Rusların Afganistan'ı ele geçirmek istemeleri İngilizlere yapılmış bariz bir düşmanlık olarak algılanacaktır. Bu hareket çeyrek yüzyılın deneyimini Ruslara hatırlatacaktır¹⁵⁰. Rus Çarı, yeterince para harcayarak Türkistan

¹⁴⁸ “The Russian Defeat in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 170.

¹⁴⁹ “The Russians in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 15 November 1865, s. 331.

¹⁵⁰ “The Russians in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 15 November 1865, s. 331.

ovalarında büyük bir ordu kurabilir. Ancak bu ordu İngilizlerin Hindistan'da uzun dönem boyunca tesis ettiği teşkilatlı ordu karşısında güçsüz, zayıf ve kırılğan bir yapıda olurdu¹⁵¹.

18 Eylül 1868 tarihli *Levant Herald Gazetesi*'nde Afganistan'ın İngilizler açısından ehemmiyeti üzerinde durulmaktaydı. Hindistan'daki İngiliz gücünü ve eksiklerini İngiliz Hindistan Valisi Sir John Lawrence'den daha iyi bilen bir İngiliz yoktur, o İngiliz Hint İmparatorluğu'nun tehlike altında olup olmadığını abartacak dünyadaki en son adamdır. Buhara'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve Afganistan'da son zamanlarda yaşanan iç karışıklıklar, sıranın Hindistan'a geleceğine dair Hint ahalisinin dikkatini çekmiştir. Rus genişlemesi ve sömürgeciliğinin Seyhun'un güneyine kadar sarkması Hindistan ve Avrupa kamuoyunun gözünde çok önemli hadiseler olarak görülmekte Rusların Balkanlar'da ilerlemesiyle eş değer tutulmaktadır. Ruslar çıkardıkları yerel entrikalarla ilerlemektedir. İngilizlerin Ruslar karşısında imha olmaya hiç niyetleri yoktur, İngilizler Ruslar için Afganistan'da bir bariyer oluşturmalıdır. Bu yönde bir politika izlemelidir¹⁵².

Afganistan ve Hint yolu üzerine yaşanan rekabetin en çok tartışıldığı yer *Levant Herald* gibi İngiliz politikasına yönlendiren gazetelerdi. Rusların hanlıkları işgal sonrasında uzun bir tarihe damgasını vuracak olan husus Afgan coğrafyasının kaderinin sömürgeci bu iki gücün arasında şekillenmesiydi. Bu ise bölgeye iç karışıklık, hizipleşme ve radikal eğilimlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Bölgenin önde gelen iç aktörleri hariçte ortaya çıkan konjonktürel yapıya ve rekabete göre sürekli taraf değiştirmek zorunda kaldı.

3.2. Afganistan'ın Olası Rus İşgaline Uğraması Üzerine Tartışmalar

İngilizlerin en çok korktukları husus Rusların Afganistan'ı ele geçirerek İngiliz Hindistanı'na doğrudan komşu olmasıydı. Bu durumda İngilizler ile Rusların gelecekte karşılaşmaları kaçınılmaz ve mukadder olarak görülmekteydi. Rusların Orta Asya'daki fetih seli ve hanlıkları işgal etmeleri Batılılar açısından

¹⁵¹ "The Russian Defeat in Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 170.

¹⁵² "Russian Progres in Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 16 September 1868, s. 242.

yeni bir “Doğu Sorunu” nu ortaya çıkardı. Avrupalı diplomatların yarım yüzyıl boyunca meşgul olacakları bir meseleyi ortaya çıkardı¹⁵³. En önemli soru Rus ilerlemesinin nerede ve nasıl duracağına dairdi. 2 Eylül 1868 tarihli *Levant Herald Gazetesi*’nde, Ruslar, Afganistan’a doğru ilerleyeceklerine dair bir işaret ya da sinyal verseler de bunu bizzat kendileri dile getirmiyorlardı. Ruslar her ne kadar böyle bir iddia da bulunmasalar da Rusların bundan yıllar önceki durumlarıyla şimdiki durumunun çok farklı olduğu aşıkardı. İngilizlerin Rus ilerlemesi doğrultusunda Rusların 5, 20 ya da 50 yıllık plan ve umutlarını tespit etmesi kaçınılmazdır¹⁵⁴. İngilizlerin sömürgelerine yönelik determinizm planları burada da kendini göstermekteydi. Bundan böyle İngilizler bölgeye yönelik kısa ve uzun vadeli hedefler ortaya koydular ve bu hedefler doğrultusunda politika belirlediler.

3 Temmuz 1867 Tarihli *Levant Herald Gazetesi*’nde yapılan tespit ve hesaplamalara göre Petersburg’dan gerekli emrin gelmesi durumunda Rusların Afganistan’ı kısa sürede işgal edebileceği üzerinde durulmaktaydı. Afganistan’da bir iki milyon civarında insanın dağınık bir halde yaşaması Rusların dikkatlerini bölgeye çekmelerine sebebiyet verebilirdi. Petersburg’dan alınan bir emir doğrultusunda Rus kuvvetleri iki ay içinde Herat, Kabil ve Kandahar’ı ele geçirebilirler. Bu hadise İngilizlerin iyimser neşesinin yerini ciddi bir korkunun almasını ve İngilizlerin büyük bir imtihana maruz kalmaları demektir¹⁵⁵.

Aynı gazetenin 2 Eylül 1868 tarihli makalesinde Afganistan’daki pozisyonumuzu korumak ve güvenliğimiz için Ruslarla gelecekte çarpışmak zorunda kalırsak bu savaş kendi topraklarımızda mı, Ruslar tarafından işgal edilen topraklar da mı yoksa kendi kontrol ettiğimiz topraklar üzerinde mi olacak. Eğer Rus orduları Afganistan’ı işgal ederlerse, Ruslar nezdinde Hindistan’ın ehemmiyeti ve cazibesi daha da artacaktı. Bu ise savaş anlamına gelecekti. İngiliz politikası her zaman fetih ve büyümeyi desteklemez daha çok ihtiyatlı büyümeyi destekler. İngiliz Hindistan Valiliği, Rus ilerlemesi karşısında Bengal ve Pencap’ta kontrolsüz bir şekilde ilerledi. Yolun yarısında daha fazla yerel düşmanla karşılaştı. Lakin bu ilerleme ihtiyatlı ve doğru idi. Ardından şöyle bir soru geldi. İngilizler Ruslara karşı savunma hattını nerede oluşturmalılar. Eğer bu

¹⁵³ “Russia and Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 29 July 1868, s. 186.

¹⁵⁴ “Russia in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 2 September 1868, s. 234.

¹⁵⁵ “Russia and India”, *The Levant Herald*, Wednesday, 3 July 1867, s. 154.

savaş Afganistan'da olursa, İngilizlerin yenilmesi durumunda telafisi Hindistan sınırları içerisinde olabilir. İngiliz politikası zamanından önce doğan gereksiz seferlere ayrıntılı bir şekilde tetkik ettirmeden dâhill olmaz. Lakin Hindistan'daki savaşın telafisi olmaz. Bu nedenle böyle büyük bir savaşın kendi ülkemizde olması yerine Pencap'ta olması İngilizler açısından daha avantajlı olur¹⁵⁶.

İngilizler, Afganistan'a giden tüm yolların doğru bilgisine sahipti. İngilizlere göre Rusların yeterince hazırlık yapmadan merkezlerinden bu derece uzak bir bölge olan Afganistan'a saldırımları büyük bir hata hatta intihar intihar olur. Ruslar teşkilatsız bir şekilde Afganistan'ı işgal ettiklerinde karşılaşacakları sorunlar karşısında gönüllü olarak Afganistan'ı İngilizlere bırakmak isterlerdi. Ruslar daha önce de birçok yeri ele geçirmek istemişler lakin İngilizlere terk etmek zorunda kalmışlardı¹⁵⁷. İngilizlerin kastettiği yerler muhtemelen Edirne Anlaşması'nda bağımsızlık verdikleri Yunanistan ve Berlin anlaşmasında Muhtariyet kazandırdıkları Ermenilerdi. Rum isyanı esnasında kafası hayli karışık olan İngiliz diplomasisi son bir hamleyle, Yunanistan üzerinde nüfus kazanmış, aynı hataya düşmek istemeyen Ruslar, Ermenilere verilen muhtariyetin uygulanması aşamasında İngilizler ve Fransızlar da dâhil olunca isteksiz davranmışlardı¹⁵⁸.

İngilizler, Orta Asya'daki Rus yayılmacılığı üzerine, Afganistan hakkında hayli araştırma yaptırmış ve yeterince bilgiye sahip olmuştu. İngilizler, Hindistan'a tam olarak yerleştikten sonra Hindistan'a sınır olan Afganistan hakkında yaptıkları bir takım araştırmaları Rus tehlikesi önemli boyutlara ulaşınca fiiliyata geçirdiler.

19. yüzyıldan itibaren Afganistan diğer Orta Asya hanlıklarında olduğu gibi birçok sorunla karşı karşıya idi. Afganistan, öncelikle İran'ın baskısı ve Sihlerin Pencap'da yayılması gibi sorunlarla karşı karşıya iken daha sonra Rusya ve Britanya'nın nüfuz mücadelesine maruz kaldı. 1818'den 1830'lu yıllara

¹⁵⁶ "Russia in Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 2 September 1868, s. 234.

¹⁵⁷ "Russia and India", *The Levant Herald*, Wednesday, 3 July 1867, s. 154; "Russia in Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 2 September 1868, s. 234.

¹⁵⁸ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 107-108.

kadarki sürece iki büyük Peştun kabilesi olan Sadozai ve Barikzai/Barukzai adlı kabileler arasında savaşlar damgayı vurdu. Bu kabileler, aynı zamanda Afgan Hanı Dost Muhammed Han'a karşı da çatışma halindeydi. Dost Muhammed Han bu tarihlerde bir yandan kabile savaşları diğer yandan da İngiliz baskısı arasında kaldı¹⁵⁹. Bu hanedanların şehzadelerinin her birisi bölgesel bir gücün himayesinde diğerine karşı savaştıklarından ahalinin malı ve canı tehlike altına girmişti. Anarşi ortamında sosyal ve siyasi hayat paramparça oldu. Bu durumdan istifade etmek isteyen İngiltere, Hindistan'ın uzantısı ve Orta Asya'nın kapısı olarak gördüğü Afganistan'a saldırı girişiminde bulundu. İngilizlerin Afganistan'a saldırı girişiminde buldukları 1838 yılında Horasan adı ile bilinen bu ülkenin adı bu tarihten sonra Afganistan olarak anılmıştır. İngilizler 1838 Kasımında hanedan savaşlarından dolayı epeyce zayıflamış olan Afganistan'a karşı savaş başlattılar. Savaşın ilk evrelerinde başarı sağlayarak Şah Şuca'yı Kabil'de Afgan padişahı olarak seçtiler. Ancak Afganlar İngilizlere kolay boyun eğmediler. Çok geçmeden 1840 yılında Afganistan halkı İngiliz işgalcilere karşı ayaklandı ve 1842'ye kadar İngilizleri kabilden çıkarmayı başardı. İngiliz saldırıları esnasında Buhara'ya kaçan Emir Dost Muhammed Han ikinci kez yönetime geçti. İngilizler Afganlar karşısında yenilgiye uğrasalar da bu tarihten sonra Kabil yönetiminde etkili olmayı sürdürerek kendilerine bağlı idarecileri desteklemeye devam ettiler¹⁶⁰. İngilizlerin bu yenilgisi, İngiliz basınında ve kamuoyunda asırlarca telafisi olmayan bir hata olarak görüldü. Afganistan'ın aşiretlerin idaresine terk edilmesi, ülkeyi her daim iç çatışma ve kaos ortamına sürüklemekteydi¹⁶¹.

İngilizler, Afganistan'a yönelik kazandıkları tecrübe ve bilgilerini bu tarihten sonra Rusların olası Afganistan işgali üzerine kullanma yoluna gideceklerini 2 Eylül 1868 tarihli Levant Herald'da belirtmekte ve bu konuda şöyle yorumlar yapılmaktaydı: “*Afganlar kendi aralarında daima iç çekişme ve çatışma halinde bir toplumsal yapıya sahipti. Bu çatışmalarda kaybeden taraf her zaman İngilizlerin müdahalesini kabul edecektir. Eğer İngilizler, Afganistan'a*

¹⁵⁹ John A. Norris, *The First Afghan War 1838-1842*, Cambridge University Press, Cambridge 1967, s. 16.

¹⁶⁰ Abdullah Yeğin, *Afganistan Siyasetini Anlama Klavuzu*, SETA, 2015, s. 17-18.

¹⁶¹ William Dalrymple, *Return of a King the Battle for Afghanistan*, Bloomsbury Publishing London, New Delhi 2013, s. 493.

girmek isterse bu sayede her zaman İngilizlerle işbirliği içerisinde hareket edecek yerli hizipler bulabilecektir. İngilizlerin, Afganistan'ı ele geçirmeye yönelik planları varsa bunu bizzat Afganlara yaptırmalıdır. Rusların Afganistan'ı işgal etmeleri durumunda, İngilizler, Rusları buradan çıkarmak için Afgan muhaliflerle ittifak kurup bunu yine onlara yaptırmalıdır. Bu mükemmel bir plan olacaktır. İngilizlerin bu savaşa bizzat katılmaları, İngilizlerin sahip oldukları drenaj kaynakları üzerinde ziyadesiyle ve telafisiz maliyeti olur. Dolayısıyla Ruslarla savaşta İngilizler, kesinlikle Afgan desteğinden yoksun bırakılmamalıdır. İngiliz Hindistan valisi Sir John Lawrence ve danışmanları İngilizlerin Afganistan'a bizzat müdahale etmesi ve Ruslarla savaşmasından doğacak zarar yerine düşmana terk etmenin daha az maliyetli olacağını öngörüyor. İngilizler her şeyden önce kendi sınırlarımız içerisinde yani dominyonlarda dikkatlerimizi sömürge kaynaklarını korumaya çevirmeliyiz, bütün kuvvetlerimizi buna göre her sezon hazır bulundurmalıyız”¹⁶².

“İngilizlerin politikası Rusların tavrına göre şekillenecektir. Eğer Afganistan'a geçmek isterlerse bu şüphesiz onlara çok pahalıya mal olacaktır. Ancak Afganistan, Hindistan gibi İngilizlere bağlı bir valilik olmayıp bağımsız bir ülkedir. Her şeyden önce Afganlara özgürlüğün propagandasını yapmalıyız. Afganlar, Ruslara karşı direnmelerinde desteksiz bırakılmamalıdır. İngilizler, günün birinde muhakkak gerçekleşecek olan Rusların Afganistan işgaline karşı Afganları uyarmalıdır ya da başka bir ifadeyle Ruslara karşı Afganların, İngilizler tarafından destekleneceğine dair Afganlara güvence vermelidir. Afganistan'a karşı politikamız ve pozisyonumuz dostane bir şekilde inşa edilmelidir. Eğer Ruslarla büyük savaş Afganistan dışında gerçekleşirse Afganlar bizim için Ruslara karşı iyi bir müttefik olur. Afganlara her daim ülkelerinin, İngilizlerin düşmanı olan Ruslar tarafından işgal edileceği bildirilmelidir. İngilizlerin realist ve rasyonalist politikasında sürekli hazırlık yapmak ve teyakkuz halinde olmak vardır. İngilizler şanslarını uzaklarda artırmak için önlemler almalıdır”¹⁶³.

¹⁶² “Russia in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 2 September 1868, s. 234.

¹⁶³ “Russian in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 2 September 1868, s. 234.

Makaleden de anlaşılacağı üzere İngilizler Afganistan'ın işgalini savaş ekonomisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Afganistan'ı ise ticari bir yatırım daha doğrusu Pazar olarak görmektedir. Doğrudan müdahale yerine içerdeki çatışmalardan fırsat bularak kontrollü bir Afganistan dizeyn etme gayesindedirler. Ruslar ise hanlıklarda olduğu gibi Afganistan'ı doğrudan işgal etmek düşüncesinde oldukları aşikârdır. İngilizlerin Afgan coğrafyasında zaten mevcut olan aşiret çatışmalarını kendileriyle iş birliği yapmaları ve çıkarları doğrultusunda desteklemesi ve her türlü yardımlarda bulunması bu tarihten sonra Afganistan'daki iç kaşıklıkları ve anarşi ortamını içinden daha çıkılmaz bir hale gelmesinde önemli rol oynadı.

Diğer yandan İngilizlerin Afgan coğrafyasını 1838-1840 arasındaki işgal teşebbüslerinin başarısızlıkla sonuçlanması ve Afganların tahakküm altına giremeyecek kadar bağımsızlıklarına düşkün olmaları tarihi süreç boyunca Afganistan'ın tam olarak hiçbir devletin işgali altında kalamayacağına yönelik düşüncelerin ortaya atılmasına sebebiyet verdi. Bu nedenle İngilizler Afganistan'ı işgal etmek yerine bu ülkeyi dışarıdan kontrol edilebilir bir duruma getirmek için birçok ayrıntılı araştırmalar yaptırdı. İngilizler kendilerinin kontrol altında tutamayacağı bu ülkenin tam olarak Rusların hakimiyeti altına girmesini de kendi çıkarlarına aykırı görmekteydiler. Bundan dolayı Rusların Afganistan üzerindeki planları ve yayılmacılığına karşı olabildiği kadar Afganları örgütlemeye ve desteklemeye yönelik politika izlediler.

3.3. İngiliz Hindistan Valiliği'nin Afganistan'ı İşgali (1878-1880)

İngilizlerin Afganistan'ı işgal planı henüz Rusların hanlıkları işgalinden çok öncelere dayanmaktadır. Ticari, askeri yollar, nüfus bilgileri ve siyasi haberler konusunda güvenilir istihbarat toplama peşinde koşan İngilizler çeşitli zamanlarda Afganistan'a birçok elçiler gönderdiler. Alexander Burnes 1831-1833 yılları arasında Afganistan yoluyla Buhara'ya giden ve 1838 yılında Kabil'e dönen bir heyete başkanlık etti. Orada bulunduğu zaman içinde Burnes, Afgan Emiri'ni İngilizlerin entrikaları konusunda uyarmak vazifesiyle Kabil'de bulunan Rus ajan Yüzbaşı Ivan Vitkevich ile bir akşam yemeğinde bir araya geldi. Bunun Rusların hanlığa üçüncü ziyaretleri olduğunu öğrenince Burnes gerçekten kaygı duydu.

Rus ajanla aralarındaki konuşma samimi bir şekilde geçti, fakat her ikisi de çok fazla şey açıklamakta isteksiz oldukları için birbirlerine karşı oldukça ketum davrandılar¹⁶⁴. İngiliz elçi Burnes, Rusların Afgan planlarını öğrenmiş olacak ki heyetin Hindistan'a dönmesinden kısa bir süre sonra İngilizler, Afganistan'ı işgale kalkıştılar. Halbuki endişe içinde alınan bu karar İngiliz Afgan siyasetine tezat teşkil etmekteydi. Zira İngiliz politikası Afganistan'a doğrudan müdahale yerine içerden yandaş aşiretlerin desteklenerek iktidara getirilmesi doğrultusunda idi. İngilizler bu teşebbüsün bir hata olduğunu işgal sonrasında anlayabildiler.

İngilizler, 1838 yılı Kasım ayında iç savaşlardan dolayı epeyce zayıflamış olan Afganistan'a o zamanki adıyla Horasan'a saldırdılar hatta Şah Şuca'yı emir dâhil seçtirdiler. Ancak Afganların tabiat itibarıyla asi bir millet olmaları işgalci İngiliz ordularını hayli zorlamış, ülkede asayiş ve kontrolün sağlanması imkânsız hale gelmişti. Nihayet 1840 yılında ayaklanan Afganlar, İngilizleri uzun süre dönmek üzere Afganistan'dan çıkarmışlardı. İngilizlerin bu yenilgisi, İngiliz basınında ve kamuoyunda asırlarca telafisi olmayan bir hata olarak görüldü. Afganistan'ın aşiretlerin idaresine terk edilmesi, ülkeyi her daim iç çatışma ve kaos ortamına sürüklemiş olması dolayısıyla eleştirilmişti¹⁶⁵.

Bu kez durum daha da endişe verici ve kritik bir hal almıştı. Ruslar, hanlıkları işgal etmiş ve Afgan hanı Şir Ali Han ile münasebete geçmişlerdi. Bu bağlamda Afgan hanı Şir Ali Han, Rus heyeti kabul ederek Ruslar ile anlaşma bile imzalamıştı. İngiliz Hindistan Valiliği Rus-Afgan yakınlaşmasını yakından takip etmekte ve teyakkuzda beklemekteydi. İngilizler için beklenen fırsat 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde ortaya çıktı. Bu harp İngilizler için fırsat olarak telakki edildiği gibi, daha önceki yenilginin telafisi için de imkân doğurdu. İngilizler, Afganistan'ı ele geçirebilmek için Ekim 1878 yılında ikinci defa teşebbüste bulundular¹⁶⁶. Bu haber 23 Ekim 1878 tarihli *The Constantinople Messenger* (Levant Herald Gazetesi bu tarihte bu adla yayınlanmaktaydı) adlı gazetede

¹⁶⁴ Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus İngiliz Rekabeti", Tarih Tarih Yayınevi'nin internet sitesinde yayınlanan bu makale için bakınız. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356313&/Orta-Asyada-Rus-%C4%B0ngiliz-Rekabeti-/-Do%C3%A7.-Dr.-Steven-Sabol->, Erişim Tarihi 09. 04. 2017.

¹⁶⁵ William Dalrymple, *Return of a King the Battle for Afghanistan*, Bloomsbury Publishing London, New Delhi 2013, s. 493.

¹⁶⁶ Sir Charles Metcalfe MacGregor, *War in Afghanistan 1879-1880*, Wayne State University Press, London 1985, s. 1, 109.

ayrıntılı olarak belirtilmekteydi. “*Hindistan sınırından doğrudan İstanbul ve Londra’ya gelen son telgrafta, İngiliz kuvvetlerinin 10 Ekim’de Dakka üzerinden Ali Macid kuvvetlerine karşı saldırıya geçtikleri belirtilmekteydi. Kalküta’dan gönderilen aynı jurnalde 11 Ekimde Peşaver’deki İngiliz kuvvetlerine de Ali Macid üzerine atak yapmaları için emir verildiği*” belirtilmekteydi¹⁶⁷.

Kaynağı bilinmeyen bir haberde Ali Macid kuvvetlerinin Hayber geçidinden geçtiğinin tespit edilmesi üzerine geçit İngilizler tarafından ağır ateş altına alındı. İngiliz kuvvetlerinin iaşesi için Jumrod denilen askeri kampa bol miktarda tahıl gönderildi. 10 Ekimde Kussowlie’den gelen telgrafta Afgan Emirinin büyük torununun 8 piyade, iki süvari ve iki adet topçu bataryasıyla Kuram şehrinde konuşlandığı belirtilmekteydi. Ali Macid komutasında Afgan garnizonu da on alayla takviye edilmişti. *The Civil and Military Gazette*’den gelen kaynağı doğru haberlere göre, Uzun süreden beri Şir Ali Han tarafından tutsak olarak tutulan en savaşçı ve yetenekli oğlu serbest bırakılarak Quetta’ya gönderilmişti. Petersburg’dan gelen haberlere göre İngilizler karşısında aciz kalan Şir Ali Han, Hint Prenslerin iş birliğine güvendiğine dair haber göndermişti. *The Civil and Military Gazette of Lahore* adlı gazeteye göre General Haines komutasında 35.000 kişiden oluşan askeri birlik Peşaver’de bekletilmekteydi. Bu birlik daha sonra takviye edildi. Daha sonra İngiliz kuvvetleri Afgan ordularını topçu atışına tutarak önemli başarılar elde etti. Kandahar’ın ele geçirilmesini kolaylaştıran Afgan kasabaları ele geçirildi¹⁶⁸. Bu esnada Şir Ali Han Ruslardan yardım ve medet ummaktaydı.

Osmanlı Devleti ile savaş halinde bulunan Ruslar ise Afganların bağımsızlıklarına saygı duyduklarını ülkelerini İngilizleri sokmamaları yönünde telkinlerde bulunuyorlardı. Bir Rus devlet adamı Rus kossakları ile İngiliz kuvvetlerinin Amuderya nehri civarında karşılaşacaklarına dair İngilizleri endişelendiren iddialarda bulunmasına karşı bir İngiliz devlet adamı Rusların Afganistan’a çok uzak olduklarını Afganistan’a en yakın demiryolunun Orenburg

¹⁶⁷ “The War With Afghanistan”, *The Constantinople Messenger*, Wednesday, 23 October 1878, s. 108.

¹⁶⁸ “The War With Afghanistan”, *The Constantinople Messenger*, Wednesday, 23 October 1878, s. 108.

civarında son bulunduğunu Taşkent ile arasında çöller olduğunu, Rus askerlerinin bu çölden geçebilmeleri için aylar alacağını belirtti. Buna karşın İngiltere'nin sırtını tüm Hint kaynaklarına dayadığını, Çarın bu gerçekleri göz önünde bulundurması gerektiğine yönelik tavsiyelerde bulunuyordu¹⁶⁹.

Şir Ali Han, İngilizlere karşı Rus General Kaufman ile sürekli irtibat halindeydi ve Ruslardan her türlü desteği görüyordu¹⁷⁰. Şir Ali Han, İngilizlere karşı başarısız olacağını anlayınca babası gibi Türkistan'a kaçmayı tercih etti 1879 yılında orada öldü. İngilizler, Ali Han'ın oğlu Yakup Han'ı tahta getirdiler. 26 Mayıs 1879 yılında Gendomak Anlaşması ile Afganistan topraklarının önemli bir kısmını kaybetti. Ancak Afganistan'daki aşiret ve kabilelerin dağınık olarak yaşadığı bu coğrafyada işgal kolay fakat işgalin kalıcı olması hayli güçlü. İngilizlerin bölgeye dair yaptıkları tüm araştırmalar da hiçbir işgalin bu bölgede kalıcı olamayacağına yönelikti. Dolayısıyla İngilizler de Afganistan'da kalıcı olamayacaklarının farkındaydılar. İngilizlerin Afganistan'ı işgal teşebbüsleri belki de 1877-1878 Harbi içerisinde bulunan Ruslara göz dağı vermektir. İngilizler kısa süreliğine yaptıkları bu işgali avantaja çevirerek bölgeden ayrılmaya yoluna gittiler.

İngiliz işgalinden kısa bir süre sonra Kabil halkı işgalci İngiliz ordusuna karşı bir kez daha ayaklandı. Bu ayaklanma karşısında hayli zor durumda kalacaklarının farkında olan İngilizler, askerlerini çekmek zorunda kaldılar. İngiliz işgalinin 1880'de sona ermesinden sonra daha önce amcası Şir Ali Han'a yenilerek Ruslara sığınmış olan Abdurrahman Han Afgan tahtına geçti¹⁷¹. İngilizler yenilen taraf oldukları halde daha önce olduğu gibi kendileriyle müttefik olan Abdurrahman Han'ı seçtirmeyi başarmışlardı¹⁷². Emir Abdurrahman hanlığı süresince Ruslara karşı İngilizlerle münasebet içerisinde oldu¹⁷³. Abdurrahman

¹⁶⁹ "England, Russia and Afghanistan", *The Constantinople Messenger*, Wednesday, 16 October 1878, s. 99.

¹⁷⁰ "Central Asia and Afghanistan", *The Constantinople Messenger*, Wednesday, 16 October 1878, s. 102.

¹⁷¹ Mehmet Saray, "Afganistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. I., TDV. İstanbul 1998, s. 406.

¹⁷² Harold E. Raugh, "Afghan War Second (1878-1880)", *The Victorians at War, 1815-1914 An Encyclopedia of British Military History*, ABC. CLIO Printed, California, London 2004, s. 9-10.

¹⁷³ Abdullah Yeğin, *Afganistan Siyasetini Anlama Klavuzu*, SETA, 2015, s. 17-18.

Han zamanında İngilizlerin bugünkü Güney Afganistan sınırını tespit etmeleri ve Hayber Geçidi'nin Hindistan sınırları (şimdiki Pakistan) içinde bırakılması, pek çok Afganlının anavatanları dışında kalmasına yol açtı. İngilizlerin isteklerini reddetmesi durumunda ülkenin yeniden İngiliz işgaline uğrayacağından korkan Abdurrahman Han 12 Kasım 1893'te "Durand Hattı" olarak bilinen anlaşmayı imzalamak mecburiyetinde kaldı. Bu anlaşmayla Afganistan'ın Güney Doğusu'ndan Güney Batısı'na uzanan sınırları çizerek İngiliz sömürgesi altındaki Hindistan'dan Afganistan'ı ayırmıştır¹⁷⁴. Bu anlaşma Afganistan'ın Güney Doğusu'nda gelecekte kurulacak İngiliz Pakistan'ı ile Afganistan arasındaki sınır anlaşmazlığının temel sorununu teşkil etti¹⁷⁵.

İngilizlerin Afganistan'ı ikinci defa işgali de başarısızlıkla son bulunca, İngiliz idarecilerin bundan sonraki politikası olabildiğinde İngilizler ile ittifak halinde olan idarecilerin seçilmesi üzerinden Afganistan'ı idare etmek oldu. 19 yüzyılda dünyanın en büyük emperyalist devleti olan Britanya ile diğer bir sömürgeci devlet olan Çarlık Rusyası arasında bulunan Afganistan iki imparatorluk arasında kalan büyük bir mücadele sahasına dönüşmüştür. Fakat her iki taraf da Afganistan'da mutlak hâkimiyeti sağlayamadığından, Afganistan iki taraf arasında tampon ya da bariyer bir bölge olarak kalmış ve kabul edilmiştir. Ancak söz konusu sınırlar iki büyük gücün çıkarlarına göre tespit edildiğinden Afganistan sürekli olarak karışıklıkların yaşandığı bir bölge olmuş, bu ise iki büyük gücün bu hizipler arasına girerek ve kışkırtarak bölgeye sızabilmek için fırsat olarak görmüştür.

3.4. Hanlıkların İşgali Sonrasında Hindistan'ın Güvenliği ve Olası İstilasası Üzerine Tartışmalar

Rusların Orta Asya'daki Türk devletlerini birer birer zapt ederek Hindistan sınırlarına yaklaşmaları, İngilizleri endişeye düşürdü. Britanya ve Hindistan İngiliz Valiliği'ndeki devlet adamlarının gündemlerini Hindistan'ın istila

¹⁷⁴ Durand Hattı hakkında bkz. Fazıl Ahmed Burged, "Durand Hattı: Afganistan-Pakistan Arasında Yaşanın Kavga'nın Diğer Adı", *Ortadoğu Analiz*, C. V, S. 56, Ağustos 2013, s. 62.

¹⁷⁵ Rasim Ekşi-Necati Gültepe-Erol Cihangir, *Afgan Türkistanı: Mazlum Türklerin Ülkesi: Güney Türkistan*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 14

olasılığına dair endişeler oluşturdu¹⁷⁶. 24 Şubat 1869 Tarihli Levant Herald Gazetesi'nde: “*Rusya'nın en son Orta Asya sınırında ortaya koyduğu genişleme siyaseti ve mevcut tutumu Hindistan için alarm çanlarının çalmaya başladığı kehanetini doğurdu. Ruslar ordularını Kâbil dağlarından veya Herat çölünden geçirebilmek için Afganistan'da muhtelif kışkırtma hareketleri yaparak İngilizlere karşı avantaj sağlayabilir. Bu hareketin İngilizlerin çıkarları ve politikası üzerinde etkisi ne olur. Bu durumda İngilizlerin Ruslara karşı mücadelesi silah zoruyla mı yoksa diplomatik yollarla mı olmalı?*” şeklinde belirterek İngiliz yöneticileri ve kamuoyunu Rus tehlikesine karşı uyarmaktaydı¹⁷⁷. İngilizler hanlıkların işgali sonrasında Hindistan'ın kuzeyden ve batıdan Rus tehdidine açık olduğunu gördüler ve bunun tedbirlerini alabilmek için çeşitli yollara başvurdular.

İngilizler için önemli bir tehlike İran'ın Rus nüfuzuna girmesiydi. Ruslar'ın Kafkaslar üzerinden Azerbaycan ve İran'a yönelik yayılma siyaseti karşısında İngiltere devreye girmişti. 19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası ile İran üzerine rekabet artmıştı. Rusya, 1813'te Gülistan, 1826'da Türkmençay anlaşmalarıyla İran'a yaklaşınca İngilizler endişelendi ve 1814'te İran ile bir dostluk ve ticaret anlaşması imzaladılar. Bu, aynı zamanda Orta Asya'da Rus-İngiliz rekabetinin başladığı anlamına geliyordu. Batı bölgesini az çok güvenlik altına alan İran ile imzaladığı anlaşmaya ilaveten, şimdi de Hindistan'ın kuzeyini, yani Afganistan'ı bu güvenlik çemberine dâhil etmenin yollarını aramaya yönelmiştir. Bu amaçla Hindistan'daki İngiliz Valiliği görevlilerinden M. Elphinstone ile H. Pottinger gerekli inceleme ve araştırmalar yapmak için Afganistan'a gitmişlerdir¹⁷⁸.

Hindistan'ın güvenliği ve varlığını tehdit edecek olan en önemli hadise hiç şüphesiz Afganistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiydi. Bu korkular İngiliz ve Hindistan yerli basınında bariz bir şekilde tartışılır oldu. Basında Afganistan'ın parçalanması üzerine Rus ve Hint sınırları arasında doğacak olan anarşi ortamına yönelik endişelere yer verilmekteydi. Zira böyle bir anarşi ortamında muhakkak

¹⁷⁶ “The Russians in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 98.

¹⁷⁷ “Russia and India”, *The Levant Herald*, Wednesday, 24 February 1869, s. 18.

¹⁷⁸ Halil Çetin, “1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus İngiliz Rekabeti”, *Bilig*, S. 15, Güz 2000, s. 2.

büyük bir gücün yani Britanya ve Rusya'nın müdahalesi kaçınılmazdı. Rusların Afganistan'ı parçalaması ve Hindistan'a komşu olması yalnızca Britanya'yı değil aynı zamanda büyük güçleri de harekete geçirecek bir zemin oluşturacaktır. Bu yüzden birtakım tedbirler alınmaya başlandı. İngiliz Hindistan Valiliği'nin bölgedeki birlikleri anarşi ortamından doğacak olan iç isyanları bastırmak için teşkilatlandırdı¹⁷⁹. Durumun ciddiyetinin çok fazla artmasından dolayı İngiliz Hindistan Valiliği'nde mevcut olan 70.000 İngiliz askerine ilaveten 50.000 asker sevkıyatı yapılması istenmekteydi. Bu askerler her daim uyanık ve teyakkuzda tutulacaklardı¹⁸⁰.

Buhara'nın Ruslara teslim olmasıyla İngilizlerin Ruslara karşı istihbarat hattında kesilme olmuş bu belirsizlik ve informasyon yetersizliği dolayısıyla Afganistan'ın işgale uğrayacağı korkusu hat safhaya ulaşmıştı. Çünkü Buhara'nın düşmesi Afganistan'ı istilaya açık hale getirmişti. Her geçen gün Orta Asya'daki siyasi ve ticari menfaatlerini Ruslar lehine kaybeden İngilizler, sürekli müdahil olmaya çalıştıkları Afganistan ile yakından ilgilendiler¹⁸¹. Bu esnada Afganistan'a ve Hindistan'a komşu olan Kaşgar hanı Yakup Han bir yandan Rusların ekonomik ve siyasi baskılarına, diğer yandan Çinli Müslümanların saldırılarına maruz kalmaktaydı. İngilizlerin Doğu'dan Kaşgar üzerinden Afganistan'ı kuşatması ve buradan Çin'i tehdit eder hale gelmesi İngilizler açısından bir başka sorunun ortaya çıkması demektir. Rusların Güney Batı, Güney Doğu ve Kaşgar üzerinden Hindistan'ı ve Çin'i tehdit etmeleri iki devleti Orta Asya'da bir asır devam edecek Büyük Oyun adı verilen mücadele evresi içerisine soktu¹⁸². İngilizler nüfuz oluşturmaya çalıştıkları Kaşgar hadiseleri ile de meşgul olarak Yakup Han ile münasebet kurdular¹⁸³.

Levant Herald'da yer alan yazılarda Afganistan üzerinde Rusya ve İngiltere'nin takip ettiği siyasi, stratejik ve diplomatik hamleler ve olası durumlar üzerine şöyle değerlendirmeler yapıyordu ve alınması gereken önlemler

¹⁷⁹ "Russia and India", *The Levant Herald*, Wednesday, 3 July 1867, s. 154.

¹⁸⁰ "The Russians in Asia" *The Levant Herald*, Wednesday, 15 November 1865, s. 331.

¹⁸¹ Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları*, s. 101.

¹⁸² *History of Civilizations of Central Asia*, (Edit. Chahryar Adle) Volume VI., Unesco Publishing, Paris 2005, s. 110-111.

¹⁸³ Ali Fuat Bilkan, "Kaşgar Devleti ve Atalığ Gazi Hakkında İki Yazman Eser", *Bilig*, S. 27, Güz 2003, s. 107-108.

sıralanıyordu. ”Tahkim edilmiş bir Rus ordusunun Afganistan’da üstünlüğü elde etmesi durumunda hiç şüphesiz ki İran Ruslara bağımlı hale gelecekti. Bu İngiliz Hindistan’ı açısından oldukça zor bir süreci başlatacaktır. İngilizler, Rusları şu anki sınırları içerisinde savunmada bekleyerek büyük bir dezavantaj içerisinde kalacaktır. Ruslar, Pencap üzerinden İngiliz Hindistan’ına ulaşmadan Afganistan ve Buhara’daki umumi hoşnutsuzluktan istifade ederek Ruslara karşı isyan çıkartmak İngilizlerin elini rahatlatacaktır. Ruslar henüz Orta Asya’da iken İngilizlerin gücünü zayıflatırlarsa, Hindistan’a yönelmeye cesaret bulurlar. İngilizler bunun gelecekte ne anlama geldiğini bildikleri için bir an önce kararlar alma yoluna gittiler. Bunun için Lord Aucckant’ın tavsiyeleri dikkate alınmaktaydı. Buna göre daha önce ihmal edilen hususlardan ders çıkarılmalı ve Afganlar ile Ruslar hasım haline getirilmelidir. Afganlar ne olursa olsun kendi ülkelerine giren ilk gücü kabul etmek zorunda kalacaktır. Bir İngiliz sefir aracılığıyla Afganlarla düzenli bir münasebet tesis edilmelidir. Aynı zamanda Kabil ile düzenli olarak bağlantı sağlayan bir birim oluşturulmalıdır. Bu birim Britanya hükümeti bakanlığının denetiminde olmalıdır. Afganistan’da şu an için tahtı sıkı bir şekilde muhafaza etmiş olan bir emir bulunsa da bu ülkede sürekli olarak devrimci bir ruh ve zihniyet vardır. Afgan hanı kuzeyden gelecek saldırılara karşı Hindistan İngiliz Valiliği’nin koruması altına alınabilir. İngilizler, aynı zamanda Asya’nın sınır boylarındaki beylere türlü hediyeler göndererek ticari münasebetlerini geliştirmelidir. Bu bölgelerin Rusların nüfuz alanı ve pazarı olmasına müsaade edilmemelidir. Şu düşünce Orta Asya Müslümanlarına iyice ifade edilmelidir. İngiltere Orta Asya’daki Rus saldırılarına karşı saldırgan bir tutum içerisinde olmadı, lakin Hindistan topraklarına saldırıyı püskürtmek için her daim hazır olacaktır. Ruslar karşısında alınacak ilk yenilgi devamında birçok yenilgiye sebebiyet verecek ve bu da İngiliz Hint Valiliği’nin sonunu getirecek, Britanya İmparatorluğu’nun yıkılışına delalet edecektir¹⁸⁴.” Gazetenin siyasi tutumu açık ve nettir. Rusların Afganistan’a girmemesi için her türlü tedbiri almakta, her adımı atmakta kararlı bir İngiliz politikası geliştirilmelidir.

¹⁸⁴ “Russia and India”, *The Levant Herald*, Wednesday, 24 February 1869, s. 18.

3.5. Orta Asya'ya Yönelik Alt Yapı Çalışmalarında Rekabet

Çarlık Rusya'sının Orta Asya'da ilerleyişi teşkilatsız, kontrolsüz ve disiplinden yoksun bir ilerleme şeklindeki İngiliz iddialarına karşın Ruslar, hanlıkların işgali öncesi ve sonrasında bu bölgelerle bağlantılarını güçlendirmek ve hükümet merkeziyle iletişim kurmak için yollar, demir yolları ve telgraf hatları kurmaktaydı. Hatta Buhara'yı ele geçirdikten sonra hızlı bir şekilde Kâbil'e kadar yollar yapmışlardı¹⁸⁵. Ruslar, Orta Asya'da teşkilatlı bir şekilde ilerlediği esnada İngiliz Avam Kamarası'nda, son Rus işgalleri sonrasında Orta Asya hakkında detaylı bir haritanın olup olmadığı tartışılmaktaydı. Avam Kamarası'ndan Mr. Seymour, Hindistan yönetimi genel sekreterliğinden Orta Asya'ya ait Hindistan resmi kurumlarınca sağlanan bilgilere göre doğru düzgün bir haritanın olup olmadığını sordu. Mr. Grant Duff, Hindistan resmi kurumu değil de İngiliz savaş ofisi tarafından birkaç gün içerisinde yayınlanacağı bildirdi. Duff ayrıca bu güne kadar Amuderya'nın sağ kıyısında bulunan 9.000 fiti bulan yüksek bölgelerin haritalarının çizilmesine yönelik hiçbir coğrafyacının henüz bulunmadığını bildiriyordu. Buraya teğmen rütbesinde bir gezginin coğrafyayı keşfetmek amacıyla seyahat ettiği, ancak seyahatini tamamlayamadan öldüğü, buraya ait yetersiz bilginin ise Sir Henry Rawson adında bir seyyahın verdiği az sayıdaki küçük yerleşim bölgelerine ait bilgilerden ibaret olduğunu Avam Kamarası'na sundu¹⁸⁶. İngilizler, Rusların Orta Asya'daki ilerleyişinin Afganistan ve Hindistan'ı tehdit etmeye başladığı andan itibaren bölge coğrafyası hakkında detaylı araştırmalar ve haritalar yaptırarak Orta Asya'ya ait göller, nehirler, dağlar ve geçit yolları hakkında bilgi üstünlüğüne sahip olmaya çalıştılar.

16 Ekim 1878 tarihli Levant Herald Gazetesi'nde haberi verilen *The Turkestan* adlı gazetede belirtildiğine göre Ruslar, hanlıkları işgal ettikten sonra Taşkent'te, Buhara'da, Djama'da bulunan ordularının münasebetlerini sağlamak amacıyla birçok telgraf hattı oluşturmuştu. Semerkant'tan Djama arasına çekilen telgraf hattı buradan Katakurgan'a kadar devam etti, buradan ise uzatılarak Taşkent'ten Hocent, Tiube, Çizak ve Semerkant şehirleri telgraf hatlarıyla

¹⁸⁵ "The Russians in Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 98.

¹⁸⁶ "Central Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 5 March 1873, s. 75.

birbirine bağlandı. Afgan Emiri Şir Ali Han, General Kaufman ile görüştüğünde Rus mühendislerin Amuderya’da olduğu gibi Afganistan’a telgraf hattı çekmeye hazır olduğunu duyunca, hayretler içinde kaldığı belirtilmekteydi. Rusların hâkimiyet sağladıkları şehirleri telgraf hatlarıyla birbirine bağlaması, İngilizlere karşı dikkate değer avantaj elde ettiler¹⁸⁷.

3 Temmuz 1867 tarihli *Levant Herald Gazetesi*’nde Hindistan’dan Orta Asya ve Orta Asya’dan Rusya’nın merkezine kadar uzanan yollar ve bu yolların sağlayacağı stratejik avantajdan ayrıntılı bir şekilde bahsedilmekteydi. Bu konuda kısaca şu değerlendirmeler yapılmaktaydı: “Orta Asya, eski tarihlerden itibaren büyük bir çatışma bölgesi olup, büyük orduların yürüyebilmesi ve ilerleyebilmesi için çoğu zaman coğrafyadan kaynaklı olarak elverişsiz olmuştur. Burası bir çöl bölgesidir. Ancak bu çöller arasında çok geniş bölgeler ve verimli sahalardan mevcuttur. Rus yazarların çoğunun bölgede hiçbir zorlukla karşılaşmadıklarına dair ileri sürdükleri bilgilerin ve sanılanın aksine Ruslar bu çöllerde Orenburg ile Hive arasında büyük ordularını kaybetmiştir. Hindistan’a yaklaşmak için sınır noktasında Astrabat ve Hazar Denizi’nin güney kıyısında bulunan Cizzak, Rusların kolay bir şekilde ilerleyebileceği yollara sahiptir. Astrabat, Hazar Denizi ve Volga üzerinden doğrudan Rusya’nın kalbine ulaşır. Adı geçen deniz ve nehirler üzerinde çok sayıda Rus ticaret filolarının seyrüseferi vardır. Ruslar Hindistan’a ulaşmada iki önemli yol olan Astrabat ve Cizzak üzerinde bir takım yol açma çalışmaları başlattılar. Bu yollar birbirine paralel olarak üç ya da dört yüz mil ara ile bulunur. Hindistan’dan Astrabat’a olan uzaklık Astrabat-Meşhed-Herat ve Kandahar üzerinden 1.350 mildir. Cizzak’tan ise Buhara-Belh-Kabil ve Peşaver üzerinden 930 mil mesafededir. Ayrıca bu iki yol arasında bağlantı noktaları bulunur. Buhara’dan Belh üzerinden Herat’a; güney’de ise Kabil-Kandahar arasında bağlantı yolları vardır. Bu yollarda Rusların tamamen hâkimiyeti sağlamaları durumunda, Ruslar Herat ve Kandahar üzerinden Hindistan’a ulaşma imkânına sahip olacaktır. Ancak Ruslar uzun yıllardan beri Astrahan’dan güneye geçemediler. Rusların güney yollarını ele geçirebilmeleri için öncelikle kuzey yollarının tamamen kontrolünü sağlamaları gerekir. Bu sağlandıktan sonra ise Herat’tan Kandahar’a, Kabil’e ve Belh’e kadar güvenliği

¹⁸⁷ “Central Asia and Afghanistan, Amenities of Russia and Ameer”, *The Levant Herald*, Wednesday, 16 October 1878, s. 102.

tamamen kontrol etmesi gerekir. Bunlar yapılmadan Rusların Hindistan üzerine yürümesi, ziyadesiyle tehlikeyle karşılaşmalarına sebebiyet verir¹⁸⁸.”

6 Ağustos 1873 Tarihli Levant Herald Gazetesi'nde yayınlanan “*İran Anlaşmaları*” adlı makalede yer aldığı üzere 12 Eylül 1872’de İran şahı tarafından imzalanan bir başka İngiliz-İran anlaşmasından Baron Reuter ve Lord Granville övgüyle bahsetmekteydi. Bu anlaşmanın yapılmasını elzem kılan gelişme ise Rusların Hindistan’a doğru ilerlemek için yaptığı demiryollarıydı. Ruslar Hazar Denizi’ne doğru üç koldan başarılı bir şekilde demiryolları inşa etmeye başlamışlardı. Bu yollardan ilki St. Petersburg’dan başlayarak Moskova üzerinden Azof Denizi’ne kadar uzanıyordu. Bu hat tamamlanarak Faaliyete geçti. İkincisi Orel’den Zarazjin’den Volga’ya kadar uzanmaktaydı. Yapımına henüz başlanılan bu demir yolunun inşası devam ediyordu. Üçüncü demiryolu ise Moskova’dan direkt olarak Zarazjin’e uzanmakta olup bu demiryolu henüz tamamlandı. Daha sonra bu yolun Astrahan’a bağlanması planlanıyordu¹⁸⁹.

Ruslar, bir yandan demiryolları inşa ederken diğer yandan Türkistan’ın ticari münasebetlerini Rusya’ya bağımlı hale getirme çabasındaydılar. Ruslar, son zamanlarda Herat’a ulaşabilmek için Hazar denizi üzerinden ordularıyla ve İranlı tüccarlar vasıtasıyla bir takım faaliyetlerde bulundular. Rusların bu hamleleri Güney yolundan Hindistan’a ulaşabileceğine dair soru işaretlerine yol açtı. Lieut Connallyyi Sir Alexander Burnes, General Ferrier ve diğer uzmanlar disiplinli bir ordu ile bunun mümkün olacağını belirttiler. Eğer bu Rusların Hindistan’a saldıracağına dair bir uyarı ise Kabil ve Kandahar’ın işgal edilmesi yeterlidir. Bu durumda Rusların ancak İngilizler tarafından Bolan geçidinde durdurulması icab edecekti¹⁹⁰.

Rusların olası bir Hindistan taarruzu hakkında ihtimallerin masaya yatırıldığı gazetede şu değerlendirmeler yapılıyordu. “Orta Asya’nın merkeziyle bağlantı yolları inşa etmesi halinde Ruslar, 40 bin kişilik orduyla Hindistan’a atak yapma imkânı elde eder. Böyle bir sürprize karşı Hindistan’da 100 bin kişilik

¹⁸⁸ “Russia and India”, *The Levant Herald*, Wednesday, 3 July 1867, s. 154.

¹⁸⁹ “The Persian Concessions”, *The Levant Herald*, Wednesday, 6 August 1873, s. 250.

¹⁹⁰ “Russia and India”, *The Levant Herald*, Wednesday, 3 July 1867, s. 154.

Avrupa ordusu hazır olmalıdır. Bunun için İngilizler nereden ve nasıl hızlı bir şekilde bu orduyu oluşturabilir. Ruslar Orta Asya’da hanlıkların işgaliyle meşgul olurken, İngilizlerin, Ruslardan önce Herat’tan Hindistan’a kadar bir demiryolu inşa etmeleri bu demiryolunun da İndus vadisine kadar uzatmaları icap etmektedir. Ancak bu şekilde Rusların Herat üzerinden Hindistan’a saldırıları engellenmiş olur¹⁹¹.”

Görüldüğü üzere tüm bu güvenlik önlemleri ve tedbirler İngilizlerin Hindistan’daki çıkarlarını korumak üzereydi. 22 Nisan 1868 tarihli *Levant Herald* Gazetesi’nde İngilizlerin Basra Körfezine kadar uzanan Fırat Demiryolu inşaaşprojesi ve Basra’dan Orta Asya’nın merkezine kadar uzanacak olan başka bir demiryolu projesi üzerinde durulmaktaydı ve şöyle deniyordu¹⁹².

“Süveyş Kanalı’nın tamamlanmasından sonra İngiliz Hindistan Valiliği’nin güvenliği daha da hassas bir hale geldi. Bu kanal sayesinde Pers Körfezi (Basra Körfezi) ile Avrupa arasında doğrudan bağlantı sağlanmış oluyordu. Diğer yandan Rusların Orta Asya merkezine doğru başarılı bir şekilde ilerlemeleri İngiliz determinizmini yeniden gündeme getirdi. Bu Rus ilerlemesinin uzun vadedeki neticelerinin İngiliz Hindistan Valiliği’ne olan etkisiydi. Asya kabileleri İngiliz Hindistan Valiliği’nin geleceği için oldukça öneme sahipti. Afganistan’ın Hindistan’a yakınlığı ve İngilizlerin muhtelif seçeneklerine elverişli olmasına rağmen İngilizlerin Doğu Hindistan’daki ve Afganistan’daki yalpalayan güvenliksiz politikası, tüm Orta Asya kabilelerinin güvenini sarsmıştır. İngilizlerin Afganistan’ın Güney Doğu’suna yönelik izlediği siyaset ve ilerlemesi başarısızlıkla sonuçlandı. Bu nedenle Afganistan’ın Güney Batı’sı yönünde çalışmalara başladılar. İngilizler, İran-Afganistan yolu üzerinden Afganistan ile münasebet kurma yoluna gittiler. Böylelikle Doğu-Hindistan yolu İngilizlere kapanırken Güney Batı Afganistan yolu İngilizlere açılmış oldu. İngilizlerin Orta Asya’daki pozisyonu henüz açık ve net değil, bu pozisyonu netleştirmek için büyük meblağlar ödemesi gerekmektedir. Taşkent’in Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve akabinde Türkistan Genel Valiliği’nin kurulması neticesinde valilik

¹⁹¹ “Russia and India”, *The Levant Herald*, Wednesday, 3 July 1867, s. 154.

¹⁹² “Russian and England in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 22 April 1868, s. 75.

sınırları dâhilinde olan vilayetlerle doğrudan münasebet oluşturmak için Ruslar vapur nakliyat hatları oluşturdu¹⁹³.”

12 Haziran 1867 tarihli Levant Herald Gazetesi’nde yayınlanan makalede, Rusların, Hazar ve Aral Denizi, Don, Volga, Amuderya ve Sirderya gibi taşımacılığa uygun nehirlerde vapur nakliyat hatlarını kurarak Doğrudan Orta Asya’da nüfuz etme çalışması, Avrupalıların Güney Amerika’yı ele geçirdikleri sürece benzetilmekteydi. Avrupa ırkı Güney Amerika’yı işgal edebilmek için Amazonlarda vapur hatları oluşturduklarında savaşın seyri değişmişti. Avrupa’nın bu bölgeleri ilhak etme bahanesi karanlık çağda yaşayan bu insanların kurtarılmasıydı. Şimdi bu bahaneyi Ruslar, Orta Asya’da ilerlemek için kullanıyorlardı. Ruslara göre Orta Asya karanlık çağını yaşıyordu ve karanlıktan kurtarılmalıydı. Avrupa bu türden iddialarla Amerika’da nasıl kalıcı olduysa Ruslar da benzer şekilde kalıcı olmaya gayret gösteriyordu¹⁹⁴.

Buna karşılık İngilizler, Türkistan Genel Valiliği’nin dikkatini çekmek için 20.000.000 sterlin bütçeli Pers Körfezi’nden Orta Asya’ya doğru bir demiryolu projesini hayata geçirmek zorundadır. Bu demiryolu hattının inşa edilmesi durumunda bölgede Ruslar karşısında hayli avantajlı konuma ulaşmış olacaklardır. İngilizler böylelikle Orta Asya içlerine direkt olarak müdahalede bulunma imkânı yakalamış olacaklardır. İngilizlerin Orta Asya’daki varlığını güçlü bir şekilde inşa etmesi ve muhafaza etmesi Doğu’nun anahtarını eline geçirmesi demektir. Şark Meselesi açısından değerlendirildiğinde ise bu anahtar kimin elindeyse güç onda olacaktır. Bu şekilde düşünüldüğünde gelecekte iki devletten başarısız olanın ağlayacağı kesindir. Bu satranç oyununda İngiltere’nin Pers Demiryolu inşası için İran hükümeti ile anlaşmaya varması İngilizleri bu hamlede başarılı kıldı¹⁹⁵.

¹⁹³ “Russian and England in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 22 April 1868, s. 75.

¹⁹⁴ “Russia and Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 12 June 1867, s. 130.

¹⁹⁵ “Russian and England in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 22 April 1868, s. 75.

3.6. Orta Asya Üzerine Rus-İngiliz Pazar Rekabeti

İngilizler ve Rusların Orta Asya'daki ülkeleri istila ve ilhak etmek istemelerinde en önemli sebep hiç şüphesiz pazar oluşturma ve bu pazarı muhafaza ederek Hindistan ve Uzak Doğu ticaretini inhisarları altına almaktı. 19. Yüzyıla gelindiğinde hanlıkların siyasi konumlarını güçlendirmeleri, Rusya ile ticari ilişkilerin gelişmesini beraberinde getirdi. Bu ilişkiler geliştikçe, Çarlık Rusyası sömürgecilik peşinde koşan tüccarlarıyla, halkıyla ve askerleriyle Orta Asya'nın içlerine doğru yayılmakta bununla birlikte çatışma ve savaşlar artmaktaydı. Rus tarihçisi Vasili Kliuchevski'nin belirttiği gibi “*Rusya'nın tarihi sömürgeleştirme tecrübesi yaşayan bir ülkenin tarihini yansıtmaktadır.*” Şeklinde ifadesi Rusların Orta Asya yayılmacılığındaki önemli yönünü ortaya koymaktaydı¹⁹⁶.

İngilizlerin Orta Asya ile ilgilenmeye başlamaları ise Hindistan ve Asya ve Uzak Doğu sömürgelerine yönelik Rus tehdidinin gittikçe daha gerçekçi bir hale dönüşmesiyle ortaya çıktı. Bölgenin kaderi bu iki sömürgeci gücün Orta Asya'daki sömürgecilik pozisyonlarını ve emellerini gerçekleştirme sürecinde yaşanan rekabete göre belirlendi. 22 Nisan 1868 Tarihli Levant Herald Gazetesi'nde Ruslar hızlı bir şekilde merkezi Asya'ya yaklaşmaktalar. Bu sadece İngiliz Hindistanı'na yapılan tehdit değil aynı zamanda Rusların Asya ile olan ticari münasebetlerinin artması ve Rusların Asya'da olağanüstü avantajlı ve kârlı konuma yükselmesi demektir. İngilizler için ticari bağımlılıkla siyasi bağımlılık ve kulluk benzerdi. İngilizlerin tarihi süreç boyunca yaşadıkları deneyime göre bu hep böyle olmuştur denilmekteydi¹⁹⁷. Aynı gazetenin 26 Nisan 1865 tarihli makalesinde ise Ruslar Hokand'ı ele geçirdikten sonra Budukşan madenlerini işletmeye açarak sonuna kadar istifade ettiği, bunların hepsini Pencap pazarına dâhil olmak niyetiyle yaptığı belirtilmekteydi¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Steven Sabol, “Orta Asya'da Rus İngiliz Rekabeti”, Tarih Tarih Yayınevi'nin internet sitesinde yayımlanan bu makale için bakınız. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356313&/Orta-Asyada-Rus-%C4%B0ngiliz-Rekabeti-/-Do%C3%A7.-Dr.-Steven-Sabol->, Erişim Tarihi 09. 04. 2017.

¹⁹⁷ “Russian and England in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 22 April 1868, s. 75.

¹⁹⁸ “The Russians in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 98.

7 Kasım 1866 tarihli *Levant Herald Gazetesi*'nde Pazar rekabeti hususunda kısaca şunlar ifade edilmekteydi. Sibiryaya ile Kuzey bölgelerinden Afganistan ve Hindistan'a kadar olan geniş sahada bulunan insanlar Güney Rusya'da üretilen manifatura ürünleri için büyük bir pazar oluşturabilir. Orta Asya Hindistan pazarıyla karşılaştırıldığında önemsiz görülebilir. Fakat Rusya'nın etkisinden dolayı bu Pazar bırakılmamalı. İngiliz Hint hükümeti mümkün olduğunca kuzey ve kuzeybatı ülkeleriyle ticarete teşvik edilmeli. Yarkhud ve Hoten ticaretinin komisyon şefi Mister T. Douglas Forsth tarafından yazılan mektupta Hindistan ile bu tenha bölgeler arasındaki bağlantının devlet yardımı sayesinde kolaylaşacağı belirtilmekteydi. Hindistan ile Orta Asya'nın merkezi arasında daha fazla ilişki sağlanmalıdır denilmekteydi¹⁹⁹.

Ruslar ve İngilizlerin Orta Asya'da nüfuz oluşturabilmesi için Afganistan kilit noktaya sahip bir ülkeydi. İngilizlerin iki defa Afganistan'ı işgal teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandığından, İngilizler, Afganlarla münasebette silah zoruna başvurmadan ekonomik ve kültürel yönden nüfuz oluşturmaya çalıştılar. 22 Nisan 1868 tarihli *Levant Herald Gazetesi*'nde İngilizlerin Ruslara karşı Afgan ve Orta Asya pazarına hâkim olabilmeleri için izledikleri politika üzerinde durulmaktaydı. İngiliz idarecilerine göre Afganistan'da İngiliz hâkimiyeti, ticaret, kültür ve medeniyetle sağlanacaktır²⁰⁰.

Afganistan, İngilizlerin politik ve ticari hedefleri ve özlemini oluşturmaktaydı. İngilizlerin uzun bir zamandan beri Afganistan ve Orta Asya ile İran ve Hindistan'dan giden düzenli kervanlar sayesinde ticari münasebetleri vardı. İngilizler, Afganistan'ın Güney-Doğu güzergâhında başarısız olunca tüm güçleri Güney-Batı yönünden ilerlemeye ve iletişim kurmaya harcadılar. İran üzerinden direkt olarak değil de ticaret vasıtasıyla Batı medeniyetini Afganistan'a taşıyarak müdahale etmeye yönelik bir politika izledi. Böylelikle askeri yönden zoraki açılmaya çalışan Doğu Hindistan yolu İngilizlere kapanırken İran-Afganistan yolu açılmış oldu. İngilizler konumlarından ötürü Orta Asya'nın tüm ülkeleriyle ticari ilişkileri geliştirmek suretiyle hedeflerini gerçekleştirmeye çalıştılar. Rus ve İngiliz mallarının Orta Asya'daki rekabeti karşılaştırıldığında,

¹⁹⁹ "Russian Policy in Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 7 November 1866, s. 314.

²⁰⁰ "Russian and England in Central Asia", *The Levant Herald*, Wednesday, 22 April 1868, s. 75.

Rusların kaybedeceği aşıkardı. En alt kalitede İngiliz malları Orta Asya pazarına sunulduğu halde bu ülkelerde oldukça rağbet görüyor. Asyalı tüccarlar ve tüketiciler koşulsuz olarak İngiliz endüstriyel ürünlerini tercih ediyor. İngiliz mallarına olan talep arttıkça bu ülkelerle daha sıkı münasebet sağlanmış oluyor. Orta Asya pazarı ve ticareti Rus işgali sonrasında yeni baştan dizayn edilir de gümrük vergilerinde Rus tüccarların ihtiyaçları doğrultusunda düzenleme yapılırsa, Rus ürünleri İngilizlerinkinden daha fazla kabul görmek durumunda kalır.

Dolayısıyla İngilizler Orta Asya pazarını henüz başlangıçta sağlam ve güçlü inşa ederlerse Orta Asya dengeleri açısından oldukça avantaj kazanacaktır. İngiltere Orta Asya'daki güçlü pozisyonunu ancak bu şekilde muhafaza edebilir. İngilizler askeri güçle Ruslarla eşit yönde mücadele edebilir, ancak ticaret, medeniyet ve kültürle üstün hale gelebileceği vurgulanmaktaydı²⁰¹. Ruslar ve İngilizlerin Afganistan ve Orta Asya üzerine yaşadıkları emperyalist rekabet, bu şekilde uzun bir asra yayıldı, bölge toplumlarının kaderi iki güç arasında şekillendi.

²⁰¹ “Russian and England in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 22 April 1868, s.75.

SONUÇ

I. Petro döneminden itibaren Rusların Türkistan hanlıkları ve Orta Asya coğrafyasındaki yayılcılık politikası uzun süre istenilen hedefe ulaşmadı. Bunun sebeplerinin başında Kazak Cüzlerinin bir asırdan fazla bir süre topraklarına sahip çıkması ve Ruslar'a karşı uzun soluklu direnişleri idi. Rusların bu politikası ancak XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren ciddi ilerlemeler kaydetti. Rusların bu bağlamda Türkistan bölgesine yönelişi sadece Türk dünyasını endişelendirmedi, başta İngiltere olmak üzere sömürgeci Batılı devletler üzerinde büyük bir endişe uyandırdı. Türkistan'a yönelik bu ilginin temel sebebi hammadde ve pazar koridorlarını muhafaza altında tutmaktı. Rusların Türkistan hanlıklarını işgali Doğu-Batı ticaret yolları ve güvenliğine yeni bir boyut kazandırdı.

Türkistan üzerine farklı zamanlarda seyyahlar, misyonerler, haritacılar, batılı gezginler de düzenli olarak keşif seferlerinde bulundular. Türkistan, bundan böyle tüm dünyanın bildiği ve üzerinde durmaya gayret gösterdiği bir coğrafya haline dönüştü. XIX. Yüzyıla kadar Batılı devletler tarafından çok fazla bilinmeyen, önem atfedilmeyen Türkistan hanlıkları XIX. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Batı basınının düzenli olarak yer verdiği siyasi iktisadi ve stratejik öneme sahip birincil konular arasında yer almaya başladı. Bu bağlamda Türkistan coğrafyası Rusya ve Büyük Britanya'nın çekişme ve rekabet sahası haline dönüştü.

İngilizler, Rusların Hokand, Hive ve Buhara hanlıklarını işgale kalkıştığı döneme kadar Rus tehlikesini tam olarak göremedi ya da önem vermedi. Bu düşünceye sahip olmalarında gerek kazak hanlıklarının geçit vermemeleri gerekse Ruslar için Büyük bir trajediye dönüşen Hive seferleri Batı dünyasının endişelerini az da olsa azalttı. İngilizlere göre Ruslar Orta Asya steplerinde bir bölgede eninde sonunda durmak zorunda kalacaklardı. Lakin Rusların Hanlıkları tamamen ele geçirmeleri ve hemen ardından Afganistan ve Kaşgar ile ilgilenmeye

başlamaları Rusları, Hindistan sömürgesinde İngilizlerle komşu hale getirmiş olacaktı. Gerek Ruslar gerekse İngilizler gelecekte mukadder olarak gördükleri büyük karşılaşma için askeri, iktisadi, stratejik tedbirler aldılar, müstahkem kaleler inşa ettiler, deniz, demir ve kara yolları inşa ederek hazırlıklar yaptılar. Hindistan Genel Valiliği, İngilizlerin en büyük sömürgesi mahiyetindeydi. Diğer yandan Uzak Doğu pazarının kontrolü de yine bu valilik üzerinden sağlanmaktaydı. Rusların Kaşgar üzerinden Uzak Doğu'ya Afganistan ve İran üzerinden de Hindistan, Basra Körfezi ve sıcak denizlere inme teşebbüsleri tüm noktalarda Rus ve İngiliz çıkarlarını karşı karşıya getirmekteydi. Bu noktada kilit ülke Afganistan idi. Bunun farkında olan İngilizler ilki 1838 ikincisi 1878'de olmak üzere iki defa Afganistan'ı işgal teşebbüsünde bulundular. Fakat Afganistan coğrafi ve sosyo- kültürel yönden kontrol edilmesi güç, işgal edilse dâhil yabancı bir devletin egemenliği altında yaşayamayacak kadar savaştı ve özgürlüğüne tutku ile bağlı birçok muhtelif unsura sahipti. Coğrafi olarak ise İngiliz Hindistan Valiliği ve Çarlık Rusya'sının merkezine hayli uzak idi. Bunun farkında olan Rusya ve Britanya Afganistan'ı işgal etmek yerine kendileriyle ittifak halinde hareket edebilecek idareciler seçmek için çaba gösterdiler. İç yapısından dolayı asabiyet ve kan bağına dayalı bir çok unsurun iktidar yarışı içerisinde olması, ülkeyi her daim dış güçlerin müdahalesine açık hale getirmişti.

Britanya hükümeti gerek kendi, gerekse dünya kamuoyu ve siyasetini Orta Asya üzerine yoğunlaştırabilmek amacıyla birçok bölgede basın ve yayın faaliyetini teşvik etmiş, çoğu zaman da geleceğe yönelik politikasını bu şekilde belirlemiştir. İngilizler, Hindistan'ı, Orta Asya ve Uzak Doğu'yu *Allens Indian Mail*, Anadolu ve Orta Asya ile Rus coğrafyasını *The Levant Herald* gibi gazetelerle takip etmeye çalıştılar. *Allens Indian Mail*, Hindistan'da *Levant Herald* ise İstanbul'da her hafta düzenli olarak yayımlandı ve tüm dünya kamuoyunun dikkatle takip ettiği yayın organları olarak faaliyet gösterdi. Bu gazeteler klasik gazetelerden farklı olup Britanya hükümetine İstanbul ve Hindistan'dan açılan bir monitör ya da pencere görevi görmekteydi. Muhtevası genellikle İngiliz siyasetçi, üst düzey komutanlar, dış siyasete ve Doğu'ya vakıf entellektüeller ve ekonomistlerinin söyleşi ve makalelerinden oluşmaktaydı. Bilhassa çalışmamıza esas kaynak olan *The Levant Herald* gazetesinde Osmanlı coğrafyası ile Orta Asya üzerine çok sayıda söyleşi ve makaleler yayımlandı.

Kırım Savaşı akabinde Rusların yönünü Türkistan'a çevirmeye başladıkları ve buradaki hanlıkları birer birer işgal ve ilhak ettikleri dönemde (1859-1878) "The Levant Herald Gazetesi" İstanbul'da haftalık olarak yayınlandı. Söz konusu gazetede Rusların Türkistan yayılcılığı hakkında çok sayıda ayrıntılı makaleye yer aldı. Gazete bir yandan İngiliz idareciler ve siyasilere izleyecekleri politikalar için bir düşünce kuruluşu gibi çalıştı ve temel politikaların gerçekleşmesi için çeşitli fikirler ve planlar sundu, diğer taraftan ise İngiliz sermayedarlara, tüccarlara ve yatırımcılara yol gösteren ve teşvik eden malumatlar verdi. Bugüne kadar Rusların hanlıkları işgali, Orta Asya ve İran üzerinden Uzakdoğu'ya Hindistan'a ve sıcak denizlere yönelik yayılcılık politikası üzerine birçok araştırma eser kaleme alındı. Ancak bu derece öneme sahip ve Büyük Britanya'nın İstanbul üzerinden Anadolu, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya coğrafyasındaki gözü ve kulağı aynı zamanda geleceğe yönelik vizyon ve stratejisine yön veren önemli bir gazetesi olan Levant Herald bir gazete olmanın ötesinde tarihçilere önemli vesikalar sundu.

The Levant Herald gazetesi bu yönüyle ele alındığında gazetenin bölge hanlıklarının, beyliklerinin ve topluluklarının siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel yönden gerçek tarihlerini ortaya koymaktan ziyade Britanya İmparatorluğu'nun çekinceleri, çıkar ve emelleri doğrultusunda malumatlar veren makalelere ve söyleşilere yer verdi. Bölgedeki Rus yayılcılığı da benzer şekilde değerlendirildi. Çarlık Rusyası ve Büyük Britanya arasındaki sömürgeci rekabet içerisinde yön bulmaya çalışan Türkistan kavim ve toplulukları hakkında yazılan makaleler de bu yönde ele alındı. Türkistan'daki aktörler, 19. Yüzyıl boyunca değişen konjonktürel yapıya göre kendilerine yön bulmaya çalıştılar. *The Levant Herald*, gazetesi bu değişken yapı içerisinde Türkistan coğrafyasının siyasi, askeri, ekonomik ve sosyo-kültürel tutum ve davranışlarını tespit ve analiz ederek bölgeyle ilgilenen başta İngilizler olmak üzere Büyük Güçlere malumatlar sunan bir monitör oldu.

KAYNAKÇA

A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva under General Perofski,
Translated From the Russian for the Foreign Department of the Government
of India, Calcutta 1867, s.93.

*Allen's Indian Mail and Register of Intelligence for British and Foreign India,
China, and All Parts of the East*, Vol XIII, London 1855, s.378.

AKÇAY, Muammer, *The Levant Herald: Muhalif Bir Gazetenin Bakış Açısıyla
Osmanlı'da Sosyal ve Ekonomik Durum (1865 yılı)*, İstanbul Üniversitesi
SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

ALPARGU, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye
Yayınları, Ankara 2002, ss.557-605.

ANDİCAN, Ahad, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap,
İstanbul 2009.

ALEMDAR, Korkmaz, *İstanbul*, (II. Baskı), Ankara İktisadi
ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1981.

ALEMDAR, Korkmaz, "Türkiye'de Yabancı Dilde Basın", *Tarih ve Toplum*, C.
X, S. 57, Aralık 1988, ss. 166-171.

BEYDİLLİ, Kemal, "Avrupa", *İslam Ansiklopedisi*, C.4, TDV, İstanbul 1991,
ss.135-152.

BİÇER, Bekir, "Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın İstilasını", *Pamukkale
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, Ağustos 2011, s.127-
145.

BONVALOT, Gabriel, *Les Russes dans L'Asie Centrale*, Paris 1890.

BURGED, Fazıl Ahmed “Durand Hattı: Afganistan-Pakistan Arasında Yaşanın Kavga’nın Diğer Adı”, *Ortadoğu Analiz*, C. V, S. 56, Ağustos 2013.

BÜYÜKTUĞRUL, Afif, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, C.2, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 1970.

ÇAPRAZ, Hayri, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.24, Aralık 2011, ss. 51-78.

ÇETİN, Halil, “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus İngiliz Rekabeti”, *Bilig*, S. 15, Güz 2000, ss. 1-14.

DALRİMPLE, William, *Return of a King the Battle for Afghanistan*, Bloomsbury Publishing London, New Delhi 2013.

EKŞİ, Rasim - Necati GÜNTEKİN - Erol CİHANGİR, *Afgan Türkistanı: Mazlum Türklerin Ülkesi: Güney Türkistan*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

BİLKAN, Ali Fuat, “Kaşgar Devleti ve Atalığ Gazi Hakkında İki Yazman Eser”, *Bilig*, S. 27, Güz 2003, ss. 107-115.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2008.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995.

History of Civilizations of Central Asia, (Edit. Chahryar Adle) Volume VI, Unesco Publishing, Paris 2005.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Beletten*, TTK, C.12, S.46, 1948, ss. 349-402.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri, Türk Dünyası El Kitabı: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 1992.

KARADAĞ, Gülay, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2006.

KELEŞ, Erdoğan, “Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü C. 28, S.46, Ankara 2009, ss. 90-142.

KELEŞ, Erdoğan, “Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi,” S.23; *OTAM*, Ankara 2008, ss. 150-194.

KONUĞÇU, Enver, “Hokand Hanlığı”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, İstanbul 1998, C. 18, ss.215-216.

“Levant-Herald “, *Büyük Larousse* , C. XIV, Milliyet Yayınları, s. 7451.

MACGREGOR, Sir Charles Metcalfe, *War in Afghanistan 1879-1880*, Wayne State University Press, London 1985.

NORRİS, John, *The First Afghan War 1838-1842*, Campridge University Press, Campridge 1967.

POUJOL, Catherine, “Hokand”, *İslam Ansiklopedisi*, C.18, TDV, İstanbul 1998, s. 214.

RAUGH, E. Harold, “Afghan War Second (1878-1880)”, *The Victorians at War, 1815-1914 An Encyclopedia of British Military History*, ABC. CLIO Printed, California, London 2004.

SABOL, Steven, “Orta Asya’da Rus - İngiliz Rekabeti” *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 587-595.

SABOL, Steven, “Orta Asya’da Rus İngiliz Rekabeti”, Tarih Yayınevi’nin internet sitesinde yayınlanan bu makale için bakınız. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356313&/Orta-Asyada-Rus-%C4%B0ngiliz-Rekabeti-/-Do%C3%A7.-Dr.-Steven-Sabol->, Erişim Tarihi 09. 04. 2017.

SAHADEO, Jeff, *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923*, Indiana University Press, Bloomington 2007.

SARAY, Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi “Kazakların Uyanışı”*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Seris-2, İstanbul 1993.

SARAY, Mehmet, “Afganistan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. I, TDV. İstanbul 1998, ss. 401-408.

SARAY, Mehmet, “Hive Hanlığı”, *İslam Ansiklopedisi*, C.18, TDV, İstanbul 1998, ss. 167-170.

SARAY, Mehmet, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984.

SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İ.Ü. Basımevi, İstanbul 1990.

SARAY, Mehmet, *Rusların Orta Asya’yı Ele Geçirmeleri*, (Çev. Erkut Gökten), Ortadoğu Teknik Üniversitesi Asya Afrika Araştırmaları Grubu, Ankara 1984.

SUAVİ, Ali, *Birinci Kısım Rusya’nın Asya’yı Vasıtada Terakkisi, İkinci Kısım Hive Hanlığı*, Muharrem 1290, Artin Asadoryan Matbaası 1326.

ŞEŞEN, Ramazan, “Buhara”, *İslam Ansiklopedisi*, C.6, TDV, İstanbul 1992, ss. 363-367.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Türkistan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, TDV, İstanbul 2012, ss. 556-560.

TOPAL, Kadriye, *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*, Hacettepe Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

ÜNAL, Fatih, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

ÜNAL, Fatih, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

Vadala, R., “L'Emigration Maltaise en Pay Musulmans”, *Revue du Monde Musulman*, Vol XIV, Avril 1911, ss. 36-61.

YALÇINKAYA, Alaeddin, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan*, Lalezar Kitapevi, İstanbul 2006.

YEGİN, Abdullah, *Afganistan Siyasetini Anlama Klavuzu*, SETA, 2015.

YILMAZ VURGUN, Seda, “XIX.yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri”, *Turkish Studies*, C.8, 2013, ss.765,781.

YILMAZ, Salih, “Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri İsyân Hareketleri (1855-1856)”, *Belleten*, C. LXVII, S.250, TTK, 2004, ss. 865-879.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII. ve XX. Asır Başları)*, (Çev. Ayhan Çelikbay), TTK, Ankara 2007.

Levant Herald ve Diğer Süreli Yayınlar

- “Russia and Bokhara,” *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865.
- “Russia in Central Asia,” *The Levant Herald*, Wednesday, 23 August 1865.
- “Russian Progres in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 16 September 1868.
- “Bokhara News”, *Allens Indian Mail*, 16 September 1868.
- “Central Asia and Afghanistan, Amenities of Russia and Ameer”, *The Levant Herald*, Wednesday, 16 October 1878.
- “Central Asia and Afghanistan”, *The Constantinople Messenger*, Wednesday, 16 October 1878.
- “Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 5 March 1873.
- “England, Russia and Afghanistan”, *The Constantinople Messenger*, Wednesday, 16 October 1878.
- “March of the Khiva Expedition”, *The Levant Herald*, Wednesday, 7 May 1873.
- “Russian Progres in Assia,” *The Levant Herald*, Wednesday, 16 September 1868.
- “Russia and Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 8 July 1868.
- “Russia and Bokhara”, *The Levant Herald*, Wednesday, 27 September 1865.
- “Russia and Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 12 June 1867.

- “Russia and Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 29 July 1868.
- “Russia and India”, *The Levant Herald*, Wednesday, 24 February 1869.
- “Russia and India”, *The Levant Herald*, Wednesday, 3 July 1867.
- “Russia in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 2 September 1868.
- “Russia in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 23 August 1865.
- “Russian and England in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 22 April 1868.
- “Russian Policy in Asia” *The Levant Herald*, Wednesday, 7 November 1866.
- “Russian Progress in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 24 October 1866.
- “The Khiva Expedition”, *The Levant Herald*, Wednesday, 14 May 1873.
- “The Persian Concessions”, *The Levant Herald*, Wednesday, 6 August 1873.
- “The Russian Defeat in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865.
- “The Russian March to Khiva” *The Levant Herald*, Wednesday, 7 May 1866.
- “The Russians in Asia” , *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865.
- “The Russians In Asia” *The Levant Herald*, Wednesday, 15 November 1865.
- “The Russians in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 15 November 1865.
- “The Russians in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 1 July 1868.

“ The Russians in Khiva”, *The Levant Herald*, Wednesday, 6 August 1873.

“ The War With Afghanistan”, *The Constantinople Messenger*, Wednesday, 23 October 1878.

“Turkestan; The New Russian Provinve in Central Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 26 April 1865, s. 99.

“ Russia in Asia”, *The Levant Herald*, Wednesday, 2 September 1868.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı:	Ebru UYGUN
Doğum Yeri ve Tarihi:	Fatsa 15-05-1992
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi:	Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi:	Ordu Üniversitesi Tezli Yüksek Lisans
Bildiği Yabancı Diller:	İngilizce
Bilimsel Etkinlikleri:	
İş Deneyimi	
İletişim	
E-Posta Adresi:	ebruuygn92@gmail.com
Telefon:	0537-695-03-25
Tarih ve İmza:	